

DOI: 10.21005/pif.2023.55.E-01

THE INFLUENCE OF THE REFORMATION ON THE DESIGN AND FURNISHING OF NEW CASTLE CHAPELS, LUTHERAN CHURCHES, AND THE ADAPTATION OF CATHOLIC SACRED BUILDINGS IN THE DUCHY OF POMERANIA

WPŁYW REFORMACJI NA FORMĘ I WYPOSAŻENIE NOWYCH KAPLIC ZAMKOWYCH, KOŚCIOŁÓW LUTERAŃSKICH I NA ADAPTACJE KATOLICKICH BUDOWLI SAKRALNYCH NA TERENIE KSIĘSTWA POMORSKIEGO

Joanna Arlet

PhD DSc/Eng. Architect

Author's Orcid number: 0000-0001-5476-1698

West Pomeranian University of Technology in Szczecin, Poland
Faculty of Architecture
Department of History and Theory of Architecture

ABSTRACT

The sacred architecture underwent transformations following the conversion of the Duchy of Pomerania to Protestantism in 1534. The scope and direction of changes in the forms of churches and Protestant chapels, as well as key elements of their furnishings, were the subjects of research and analysis. This encompassed structures constructed as Protestant places of worship, selected Gothic churches adapted for the new rite, and timber-framed churches built with post-and-beam construction techniques from 1534 until the end of the Griffin dynasty's rule. Due to sporadic alterations in the forms and structures of these objects, particular attention was paid to their design and details, including altars, pulpits, and baptismal fonts.

Key words: Duchy of Pomerania, Protestantism, sacred architecture.

STRESZCZENIE

Architektura sakralna uległa przekształceniu po przejściu Księstwa Pomorskiego na protestantyzm w 1534 r. Tematem badań i analiz był zakres i kierunek zmian form kościołów i kaplic protestanckich oraz kluczowych elementów wyposażenia. Objęto nimi obiekty wznoszone jako protestanckie, wybrane kościoły gotyckie przekształcone do nowego rytu i kościoły drewniane o konstrukcji ryglowej wznoszone od 1534 do końca panowania dynastii Gryfitów. Ze względu na sporadyczne przekształcenia form i konstrukcji obiektów zwrócono uwagę na formę i detal: ołtarzy, ambon, chrzcielnic.

Słowa kluczowe: architektura sakralna, Księstwo Pomorskie, protestantyzm.

1. INTRODUCTION

After World War II, in the territories of the former Duchy of Pomerania, a number of Protestant churches existed, which were transformed into Catholic churches. The reverse process took place after Pomerania's conversion to Protestantism in 1534. Existing churches were adapted to the Lutheran rite, new castle chapels and new half-timbered churches were erected, with new masonry churches being only sporadically constructed.

2. OBJECTIVE AND RESEARCH METHODS

The aim of this research is to specify the influence of Lutheran principles on the form and furnishing of interiors in newly established and converted in to new ritual chapels and churches within the territory of the Duchy of Pomerania. For the purpose of this study, significant sources included inventories of historical monuments compiled by Walter Ohle, publications by Heinrich Schulz, Hellmuth Heyden, Norbert Buske, and Polish scholars such as Jan Harasimowicz, Janina Kochanowska, Rafał Makala, Kalita Skwirzyńska, Marcin Wiśłocki, as well as *"Śladami Lubinusa" (In the Footsteps of Lubinus), a "An Extraordinary Guide with Text by Michał Rembas.*

The research encompasses the area of the former Duchy of Pomerania, which is an area of West Pomerania (Hinterpommern), stretching from Cedyňa and Szczecin to Kamień, Kołobrzeg, and Słupsk in the north, and to Myślibórz and the Bytów-Lębork region in the south, and on the western parts of Front Pomerania (Vorpommern), including Stralsund, Wologoszcz, and Rugia.

After defining the purpose and scope of the research, archival and library queries were conducted. In the research process, historical-interpretative, iconological, and comparative methods were employed. A selection of sacred objects dating from 1517 to 1637 within the territory under the rule of the Pomeranian dukes from the Gryfite dynasty was made and analyzed. Subsequently, their forms, functions, and interior details were subjected to analysis in the context of the established theme of the research.

3. HISTORICAL BACKGROUND

In the latter half of the 14th century, English theologian John Wycliffe (c. 1329-1384), a professor at the University of Oxford, preached the necessity of radical reforms within the Catholic Church and spearheaded the translation of the Bible into English in 1382. Similar views were advocated by Jan Hus (1370-1415), a Czech clergyman and professor at the University of Prague, who translated the works of Wycliffe and initiated the translation of the Bible into Czech. He preached in the Bethlehem Chapel (1391) in Prague, where the significance stemmed from the necessity of delivering sermons in the Czech language and the prominent role of the pulpit within its interior.. However, the primary cause of the schism within the Catholic Church was the emergence of Martin Luther in Wittenberg in 1517. Excommunicated, Martin Luther sought refuge at Wartburg Castle, where, in collaboration with Jan Bugenhagen and Philip Melancthon, he translated the New Testament (1522) and subsequently the Bible (1534) into the German language.. These events opened the possibility for independent interpretation of the Holy Scripture and hastened the schism within the Church.

Among the early supporters of Martin Luther were the princes belonging to the Schmalkaldic League, with the Pomeranian dukes and Elector John Frederick of Saxony at the forefront. The defensive alliance of Protestant princes of the Holy Roman Empire, established in Schmalkalden on February 27, 1531, was aimed against Emperor Charles V. Seven princes, including Duke Barnim XI of Pomerania, joined the league. The war between Lübeck and Denmark necessitated the alignment with Lutheranism.

In 1532, Duke Barnim XI, also known as "the Pious," facilitated the division of the duchy into Rear Pomerania, with Szczecin as its capital, under his rule, and Front Pomerania, with Wologoszcz (Wolgast), as the seat of his nephew Duke Philip I. Educated in Wittenberg, Dukes Barnim XI and Philip I decided to convert the Duchy of Pomerania to Lutheranism during the Sejm (Diet) in

Trzebiatów in 1534 (Makala 2013, p. 17). Two years later, the marriage of Philip I to Maria, the sister of the Saxon Elector, officiated by Martin Luther in Torgau, brought forth new trends in art and strengthened the ties between the duchy and the Holy Roman Empire. The adoption of Protestantism in Wittenberg, Saxony, and the Duchy of Pomerania led to resistance and religious wars. These conflicts concluded with the Peace of Augsburg on September 25, 1555, between Emperor Charles V and Protestant princes of the Empire. The principle "*cuius regio, eius religio*" was established, meaning that the ruler's religion determined the religion of the land. Soon after, the Cistercian monastery in Kołbacz was transformed into a summer residence for the ducal family, with a chapel created by remodeling the nave and transept of the church, while the three naves were converted into a granary. After a fire at the Szczecin Castle, the Carthusian monastery in Grabów near Szczecin was adapted into a ducal residence.

A crucial role in promoting the Reformation and preparing ecclesiastical ordinances was played by Johannes Bugenhagen (1485-1558), a Luther supporter known as the "Reformer of the North." He reformed numerous churches in northern Germany and Denmark, as well as laid the foundations for the Pomeranian Evangelical Church. His activities began with running a prestigious school in Białoboki (Belbuck), followed by studies and lectures in Wittenberg, where he became friends with Martin Luther and Philipp Melancthon (Leder, Buske 1985, pp. 18-19). In 1518, Bugenhagen compiled the history of Pomerania, and in 1534, he formulated a new liturgy and conducted visitations in several Pomeranian cities, including Szczecin, Wolin, Słupsk, Darłowo, Wołogoszcz, Ückermünde, Greifswald, Anklam, and Pasewalk (Leder, Buske 1985, p. 12). The Pomeranian Evangelical Church bishops were subsequently successive Pomeranian dukes: John Frederick, Casimir, and the sons of Bogislaw XIII: Francis, Ulrich, Bogislaw XIV, as well as their nephew Ernest Bogislaw van Croy. The Thirty Years' War resulted in significant population and material losses, and during this time, the last ruler from the Griffin dynasty, Bogislaw XIV (1580-1637), passed away. Under the Treaty of Versailles, the Duchy of Pomerania was divided into the Swedish part (Front Pomerania with Szczecin) and the Brandenburg part (Rear Pomerania with the Kamień Bishopric).

4. PROPERTY CHANGES AND CHANGES IN THE USE OF SACRED OBJECTS AFTER 1534

Secularization of monasteries led to the transformation of these properties for secular purposes and the takeover of their furnishings, vestments, and liturgical vessels. For example, in 1538, the Cistercian convent in Szczecin was converted into an arsenal (Wisłocki 2005, p. 52). The Cistercian monastery in Słupie (Stolp) near Anklam was transformed into a ducal office (Ploch 2020, p. 346), while the Franciscan monastery of St. John in Stralsund became a hospital (Adamiak 1989, p. 58). A similar fate befell pilgrimage churches due to the discontinuation of the cult of saints and relics. The network of parish churches was supplemented by subsidiary churches and chapels: "(...) *Everywhere, where Lutheran national churches were established, the entire existing parish network was affected by the Reformation*" (Harasimowicz 2017, p. 64). However, the nobility was granted the right to utilize existing, and even establish new, Lutheran convents for unmarried women (in Bergen, Marianowo, Kołobrzeg, and Słupsk). Different principles and distancing from the Catholic Church led to the search for new architectural forms for castle chapels and Lutheran congregations. Under the influence of Protestant clergy writings such as *the Schmalkald Articles* by Martin Luther, *the Church Ordinance* by Jan Bugenhagen, and *the Augsburg Confession* by Philipp Melancthon, changes in iconography occurred.

City churches were generally built with stone, but in rural areas, wooden constructions predominated. In the early days of the Reformation, their number adequately met the needs of the inhabitants, and sometimes abandoned churches were even dismantled, as happened in Białoboki and Świątki near Szczecinek. The remaining churches were adapted to the Lutheran rite. Population growth and settlement actions only sporadically necessitated the construction of new churches, for example, in Franzburg and Deyelsdorf. The newly erected temples also included the Church of the Holy Trinity in Smołdzino, funded by Duchess Anna von Croy, the last representative of the Griffin dynasty.

After the Thirty Years' War, the Pomeranian Evangelical Church, in accordance with the provisions of the Treaty of Westphalia (1648), came under the administration of Sweden and Brandenburg. An attempt to unify Lutheran and Calvinist rites by King Frederick William III of Hohenzollern led to the formation of the Prussian Union Church in 1817. After World War II, Lutheran churches in the territories granted to Poland were adapted for Catholic rites. For this reason, sacristies were added to existing Protestant churches, and occasionally chancels were constructed. In Germany after the war, the Pomeranian Evangelical Church's jurisdiction was limited to Front Pomerania, headquartered in Greifswald.

5. INFLUENCE OF LUTHERAN FAITH TENETS ON RENAISSANCE CASTLE CHAPELS

The first Protestant sacred building was the chapel at the Hartenfels Castle of the Electors of Saxony in Torgau (Fig. 1). It was constructed by Nikolaus Grohman between 1543 and 1544 and consecrated in 1544 by Martin Luther. This rectangular, three-story hall with galleries was regarded as exemplary. The chapel at Dresden Castle (1551-1553), designed by Hans Kramer, drew inspiration from the castle chapel in Torgau. A rectangular hall with a single-level gallery was covered with a rib-vaulted ceiling. The castle chapels in Torgau and Szczecin served as models for the chapel in Schmalkalden (1590) in Thuringia, built by Wilhelm Vernukken, as well as for the castle chapel in Koszalin.

5.1. Castle Chapel in Szczecin

In 1573, Duke John Frederick, who had been educated at the University of Greifswald, ordered the demolition of the Basilica of St. Otto at the Castle of the Dukes of Pomerania in Szczecin and the construction of a chapel in the northern wing of the castle, marking the first Protestant structure in Pomerania (Fig. 2). Following Duke John Frederick's directive, Wilhelm Zacharias, known as the "Italus," drew inspiration from Protestant castle chapels in Torgau (1543-44) and Dresden (Arlet 2017, p. 183). The builders of the castle chapel in Szczecin were Dawid Redtel from Torgau and Tomasz Nether from Wittenberg.

In the single-aisle Szczecin chapel, Wilhelm Zacharias arranged, on successive levels along the central axis, the altar, pulpit, and organ, with a princely gallery on the opposite side. The two-story galleries encircling the nave diminish in height towards the top, creating an illusion of increased verticality throughout the interior (Arlet 2017, p. 175). The entire space is covered with a fashionable Renaissance barrel vault with lunettes. A significant element of the decor was the painting "*Allegory of Salvation*" (1572) by Thomas Nether. The Renaissance pulpit (1575) with painted decoration has survived, but unfortunately, during World War II, the altarpiece by Giovanni Battista Perrini from Florence was lost (Łoziński 1992, p. 51). In 2014-2015, the chapel's original form was restored, and it was aligned with the Neo-Renaissance polychromy from the early 20th century.

5.2. Castle Chapel in Koszalin

The ducal castle in Koszalin, along with the Chapel of the Holy Trinity, built after 1266, was handed over to the Cistercian convent. Around 1300, a rectangular monastery church was erected here. After the secularization of the monastery, it was abandoned and taken over by Duke John Frederick in 1568. The convent buildings were transformed into a ducal residence. Between 1602 and 1609, the deteriorating church was reconstructed by Duke Francis I as a castle chapel (Wisłocki 2005, p. 61). Another renovation took place after a fire in 1718. The most significant changes occurred in the 1920s. The partially burned chapel was rebuilt in the Neo-Gothic style, and after World War II, it was converted into an Orthodox church dedicated to the Dormition of the Most Holy Mother of God, leaving two levels of galleries.

Fig. 1. Torgau, castle chapel (1544). Source: wikimedia commons

Ryc. 1. Torgau kaplica zamkowa (1544). Źródło: wikimedia commons

Fig. 2. Szczecin, castle chapel (1575) currently the hall of Prince Bogusław X Source: by author

Ryc. 2. Szczecin, kaplica zamkowa (1575), obecnie sala Księcia Bogusława X. Źródło: autor

5.3. Castle Church in Słupsk

The Castle Church of St. Jacek in Słupsk (13th/14th century) is a seven-bay Gothic hall church with a long rectangular chancel. In 1602, it was equipped with a main altar with a rich architectural setting and strapwork. At the center of the altar is a painting depicting Duke John Frederick with his wife Erdmunde in a kneeling position beneath the cross. The figures of the donors, with distinct features, are noticeably larger than the crucified Christ. Above, there is a painting of *the Resurrection* by Jakub Funcke (Łoziński 1992, p. 459). The pulpit, funded by Duchess Erdmunde is supported by a figure of Moses, and the pulpit's basket, based on a pentagonal plan, features a gabled frieze on Corinthian columns. Figures of the Evangelists are present on the panels. The entire structure is adorned with strapwork and polychromy. Additionally front elevation of the organ's outer casing (1657), was funded by Duke Ernest von Croy, just like the high-quality epitaph for his mother and his own tomb, in which he was laid to rest.

6. THE INFLUENCE OF THE REFORMATION ON THE RENOVATION OF CHURCHES AND THE DEVELOPMENT OF THE FORM OF NEW LUTHERAN CONGREGATION

The Reformation marked the end of the characteristic cultural universalism of medieval Europe. Its growth and the increasing number of followers, especially in cities, gradually necessitated the adaptation of converted interiors of Catholic churches to the changed worship. Since the Lutheran church is a place where the faithful gather to listen to the Word of God and pray together, the pulpit became the central element of the interior. Seating arrangements in the naves and galleries were subordinated to it. For a better reception of the proclaimed Word of God, pulpits, also known as lecterns, were placed in the main nave on an elevated platform. In medieval churches, pulpits were

located near the chancel, but over time, they were positioned against the side wall, deeper into the nave. They consisted of steps with a balustrade, a pulpit so called a "basket," and a canopy placed above it. Their design often referred to the Gospels.

The rejection of the cult of saints and relics resulted in the elimination of side chapels, which were replaced by epitaphs. The desire to standardize rituals and the need to specify the role of art led to *A broad spectrum of issues related to church art was addressed in detail in the regulations adopted in the Church Order of 1569* (Wisłocki 2005, p. 40, 41). Only two sacraments were established: Baptism and the Eucharist, with a particular emphasis on preaching the Word of God. (Harasimowicz 2017, p. 69) It emphasized the special theological connection between the pulpit, the altar, and the baptismal font, collectively referred to as the "liturgical triad".

Martin Luther, along with subsequent Protestant clergymen, including Joachim Saegerus of Greifswald, redefined the altar not as a place of sacrifice but as the table of the Lord's Supper, which was reflected in its iconography (Wisłocki 1994, p. 68). The dogma of the presence of the Body and Blood of Christ in the Communion led to the practice of administering Communion under both forms. At the same time, in accordance with Luther's theses, the church building was seen as the House of God—a holy place through the authentic Word of God preached within it. A painting by Lucas Cranach the Elder, titled "Law and Gospel" from 1529, is considered a Reformation manifesto. It was consulted by the artist with Martin Luther and prominently contrasts the significance of faith and God's Grace in the concept of salvation.

The dissolution of monastic orders and church institutions led to the secularization of monasteries and church properties. Disputes over the division of church property arose already at the Trzebiatów Sejm. The Bishopric of Kamień became a spiritual duchy, the estates of male monasteries were taken over by the Pomeranian dukes, the estates of female monasteries went to the nobility, and the estates of mendicant monasteries went to the cities (Boras 1994, p. 42). According to Martin Luther's idea, churches could serve different functions. As Jan Harasimowicz put it: *"There is no reason to build churches other than the fact that Christians must gather somewhere to pray, listen to sermons, and receive sacraments. And when that reason disappears, you can demolish these churches, just as we do with all other buildings when they are no longer needed by anyone"* (Harasimowicz 2017, p. 64). Additionally, the stance that denied the influence of good deeds, including church foundations, on future salvation, led to a radical reduction in their number and the transformation, especially of pilgrimage and monastery churches, into schools, hospitals, or shelters.

The interior decor of medieval churches underwent changes: *The understanding of the Lutheran church as the House of God and a holy place - an idea emphasized in the Pomeranian consecration sermons - also found its expression in the architectural decoration of the buildings.* (Wisłocki 2005, p. 61). The decor was supplemented with scenes and figures from the Bible or allegorical representations. *Protestant Church Architecture of the 16th-18th Century in Poland and Neighboring Countries* (Harasimowicz 2017, p. 71) as well as appropriate inscriptions.

6.1. Masonry Protestant Churches in the Towns of Western Pomerania

As a result of the Reformation, the wealth of secular authorities significantly increased. Consequently, Protestant princes and representatives of city councils could undertake larger-scale foundation activities. Residences were constructed or expanded with grandeur. In the case of church foundations, the vast majority were adaptations of existing medieval churches. Among the large-scale, three-aisled, hall-like structures, often with a polygonally closed presbytery, were the following: St. James's Basilica in Szczecin, the Collegiate Church of Our Lady Queen of the World in Stargard, the Co-Cathedral of St. John the Baptist in Kamień Pomorski, St. Mary's Church in Chojna, the Church of the Immaculate Conception of the Virgin Mary in Szczecin-Dąbie, and the Church of Our Lady Help of Christians in Banie. On the other hand, smaller churches were most often single-aisled and, in the majority of cases, did not have a separate chancel. Among the transformed masonry churches, we can distinguish a group of structures closed off to the east:

- Rectangularly shaped: Church of Christ the King in Szczecin (Skolwin) from 1286, Church of Our Lady of the Rosary in Szczecin (Gumieńce), Holy Trinity Church in Szczecin (Krzekowo), Church of the Immaculate Conception of the Virgin Mary in Świnoujście.
- Triangularly shaped: St. Mary's Church in Szczecin, which existed from 1263-1789 and was a three-aisled hall.
- Pentagonally shaped: St. Maximilian Maria Kolbe Church in Szczecin (Pomorzany) from 1445, a single-aisled church with an original wooden roof truss.

Medieval churches were adapted to the new liturgy, but the external form of the buildings remained unchanged. Until the end of the Thirty Years' War, new galleries, choir stalls, and appropriate furnishings were usually added in accordance with the prevailing iconography. Sporadically, in Pomeranian churches, there were barrel vaults with lunettes.. Mirrored vaults known in the Renaissance appeared in the Pomeranian duchy only during the Baroque period.

A significant portion of Renaissance and early Baroque furnishings were destroyed during the Thirty Years' War and the siege of Szczecin by Brandenburg troops in 1677. The first half of the 19th century saw a drastic trend of regothisation and puristic purification of churches from Baroque and sometimes even Gothic influences (Kochanowska 2006). Further losses occurred during World War II and its aftermath, such as destruction and looting.

In the category of newly constructed churches during the discussed period in the West Pomeranian Voivodeship, we find the Church of Our Lady of Fatima in Stobno and the Holy Trinity Church in Smołdzino.

The Church of Our Lady of Fatima in Stobno was built in the 16th century in a rectangular plan with a trilateral closure and a tower to the west.. The entire structure is built of stone and brick in the late Gothic style. However, the ribbed vaults of the hall church and its furnishings have not survived.

The Holy Trinity Church in Smołdzino was funded by the last representative of the Griffin dynasty, Duchess Anna von Croy. The consecration of the church took place in 1632. A different consecration date for the church, 1582, is provided by Marcin Wisłocki. (Wisłocki 2005, p. 61). The church underwent numerous reconstructions: in 1828, a new tower was built, followed by the choir and galleries, and in 1874, a transept was added to the corpus. Therefore, it is challenging to assess the original form of the temple. Inside, there is an ordered altarpiece with a centrally placed painting of *Ecce Homo*, flanked by portraits of Duchess Anna von Croy and her son adorned with woodcarving featuring scallop and cartilage ornamentation.

Among the sacred foundations of Duke Barnim XI the Pious, particular attention is drawn to the pentptych in Marianowo (1546), the altar and pulpit in Sowno (~1550), the triptych with the Crucifixion scene from 1568 (currently housed in the Museum of Regional Traditions in Szczecin), and the altar from the Church of the Nativity of the Blessed Virgin Mary in Gryfino dating back to 1580 (currently on display at the National Museum in Szczecin, Łoziński 1992 p. 50). The most precious among the sacred objects funded by Duke Philip II, an art connoisseur and patron, is the Silver Altar from Darłowo.

Among the many preserved Protestant altars from the era of the Griffin rulers, the following stand out:

- The oldest Protestant altar (1546) in the Duchy of Pomerania, located in the Gothic church of the Cistercian nuns in Marianów, now dedicated to the Immaculate Conception of the Virgin Mary. The altar was originally a triptych but underwent repainting and reconstruction in 1730 when wings were added. In the predella, there is a painting of the Entombment of Christ, created by the court painter Gabriel Glockendon. The central part of the altar features the Crucifixion, with the Passion scenes on the inner wings.
- The altar in the Church of St. Mary Magdalene in Sowno (Fig. 3), funded by Duke Barnim XI, is a finely carved altar originating from Oderburg Castle in Grabów (German: Oderburg) in 1551. The author of the Renaissance altar and pulpit woodcarvings was the Nuremberg sculptor Hans Peisser, and according to legend, it might have been the duke himself. The architec-

tural frame of the altar is designed in the style of a triumphal arch, with the central part depicting *the Last Supper* and Passion scenes surrounding it. On the left, the artist placed *the Crucifixion*, and on the right, *the Resurrection*, with *the Entombment of Christ* in the predella. Portraits of Reformation leaders, John Frederick of Saxony and Martin Luther, flank the altar in vibrant strapwork cartouches. The altar is adorned with approximately 100 polychrome figures set against a dark green background with delicate gilded plant ornamentation.

- The triptych from 1568 (currently housed in the Museum of Regional Traditions in Szczecin) features a central Crucifixion scene with subdued colors clearly influenced by the art of Lucas Cranach the Elder. In the upper part, Christ is seen between two thieves, while the lower part depicts a restless crowd with the fainting Virgin Mary. The right wing of the altar displays portraits of Duke Barnim XI and his wife Anna, while the left wing portrays three preacher figures associated with the duke. The reverse sides of the triptych feature paintings of the four Evangelists.
- The altar from the Church of the Nativity of the Blessed Virgin Mary in Gryfino (1580), created by David Redtel (currently in the National Museum in Szczecin), stands out. The artist, hailing from Torgau, served as a court painter to Dukes John Frederick, Philip Julius, and Philip II. The central part of the triptych depicts the Crucifixion, with the Baptism of Christ in the Jordan on the left, the Resurrection above, and the sacrament of infant baptism, recognized by Lutherans, on the right. Above this, there is the Ascension and below, portraits of Protestant leaders. The limestone and polychrome pulpit from 1605 displays scenes from the Old Testament on its balustrade, including the Expulsion from Paradise, Original Sin, and Abraham's Sacrifice. In the pulpit's basket, there are scenes from the New Testament: the Annunciation, Nativity, Adoration of the Magi, and the Baptism of Christ in the Jordan. The canopy is also richly decorated and crowned with the figure of an Archangel.
- *The Silver Altar from Darłowo*, commissioned by Duke Philip II and inspired by copper engravings by Hendrick Goltzius depicting the Passion, was crafted by Johannes Körver from Brunswick and seven successive artists, likely from Augsburg (Wisłocki 2021, p. 58). It consists of 27 silver plaques. In the center, *the Adoration of the Magi* is depicted, a scene often chosen by patrons to emphasize their status and surroundings. The altar is surrounded by twelve Stations of the Cross, reflecting the significance of the Passion narratives in Lutheran faith. The predella features the Baptism of Christ, flanked by alabaster statues of the Apostles. The crowning element symbolizes the glory of God celebrated by King David playing the harp and by angelic choirs. *This strong connection between the Griffin family and the Old Testament king is an integral part of the artistic strategy of the patron* (Wisłocki, 2021, p. 65). The ebony frame and painted decoration of the wings were added at the behest of Duke Bogusław XIV's wife, Elizabeth. Here, following the example of Dutch retables, sculpture is combined with images on movable wings.

Among the foundations of noble Pomeranian families, the churches funded by the Wedl family deserve attention:

- The altar in the Church of Christ the King in Recz, funded by the Wedl family, was created after the reconstruction of the church in 1607-1611. (...) *presumably in Silesian workshops with the involvement of the painter Michael Haent from Choszczno*. (Kochanowska 2011, p. 211) The high, two-story, architectural-order altar retable, featuring strongly profiled beam divisions, was crowned with a triangular pediment. The iconography of the altar, with the central Crucifixion scene, represents the core beliefs of the Evangelical faith. The predella hosts the Last Supper scene. The entire structure is framed with gilded woodwork adorned with decorative metalwork and scrollwork ornamentation. Within the church, a Renaissance pulpit from the years 1607-1611 has been preserved.
- The Mannerist altar in Barnim (1608), also funded by the Wedl family, is an architectural altarpiece adorned with polychrome flat reliefs (Kochanowska 2011, p. 212). In the center, above each other, scenes of the *Crucifixion* and the *Resurrection of Christ* are placed.

- The Mannerist altar in Dominikowo (1610), another foundation of the Wedl family, takes a similar stylistic approach to the altar in Barnim. This object has preserved authentic sculptures, which is rare due to the multiple alterations of altars (Kochanowska 2006). At the center are the naked figures of Adam and Eve symbolizing *Original Sin*, with *the Expulsion from Paradise* above and *the Last Supper* (1610) in the predella. The woodcarving is divided into architectural compartments with niches for statues and columns flanking the paintings. The theme of the altar is complemented by paintings on the panels of the organ gallery, depicting the construction of Noah's Ark and the Tower of Babel. In the churches of Barnim and Dominikowo, as in the church in Recz, Silesian artistic influences are discernible (Kochanowska 2006).

Fig. 3. The Altar in the Sowno church (1551), sculptor Hans Peisser. Source: Wikimedia Commons

Ryc. 3. Ołtarz w kościele w Sownie (1551), rzeźbiarz Hans Peisser. Źródło: wikimedia commons

Fig. 4. The pulpit in the Sowno church, sculptor Hans Peisser. Source: wikimedia commons

Ryc. 4. Ambona z kościoła w Sownie, rzeźbiarz Hans Peisser Źródło: wikimedia commons

Among the furnishings of churches from the 16th and early 17th centuries, the following deserve attention:

- The pulpit in the church in Sowno (Fig. 4), funded by Duke Barnim XI for Grabów Castle and crafted by the sculptor Hans Peisser in the second half of the 16th century (Kochanowska 2011, p. 185). The decoration of the pulpit basket corresponds to the ornamentation of the aforementioned altar. In the corners of the basket, there are herm-style figures, while the panels depict scenes from the life of Christ. The stairs leading to the pulpit feature a richly decorated balustrade depicting the story of Lazarus. The entire pulpit is gilded and polychrome in vibrant colors.
- The limestone pulpit from the Church of the Nativity of the Blessed Virgin Mary in Gryfino (1605) . The pulpit's basket contains polychrome scenes from the Old and New Testaments: *the Annunciation*, *Nativity*, *Adoration of the Magi*, and *Baptism of Christ*. The canopy is decorated with personifications of virtues, with the archangel Gabriel crowning the top. The balustrade of the stairs features scenes depicting *Original Sin*, *Expulsion from Paradise*, and *the Sacrifice of Abraham*. This pulpit ranks among the most valuable objects of Renaissance art in Western Pomerania (Łoziński 1992, p. 139).

6.2. Wooden Protestant Churches in Villages and Towns of Western Pomerania

Within the territory of Western Pomerania, approximately 150 wooden churches with timber-frame construction have been preserved. These churches were typically situated in the center of villages, on village green, *rundling* when possible, on elevated ground, surrounded by low stone walls and often adorned with trees. Among the oldest of these structures is the Gothic church in Krupy (1407), which was discovered and described by Professor Jan Tajchman. All other wooden churches (excluding timber-frame and log churches in the Krajna and Wałcz regions) were erected as Protestant congregational buildings. Between the late 16th and early 17th centuries, churches were constructed in Starogard Łobeski (1579), Dzisna (1595), Ciećmierz (1604), Objeździe (1606), and Kazimierz (1617). These were single-nave hall churches that fulfilled the requirements for preaching sermons. They were oriented and lacked a separate chancel or sacristy (added sacristies resulted from adaptations for Catholic liturgical requirements after World War II). The main entrances were often located on the southern side, relatively rarely on the western gable wall (e.g., in the church in Kazimierz). A choir gallery was typically built into the western wall.

The floor plans of the churches, typically rectangular, are representative of churches in the following locations:

- Ciećmierz (1604) (Fig. 6), Objeździe (1606), Kazimierz (1617), Gorawino (1623), constructed by Joachim Heckert and Hans Neider, and later churches such as Golce (1662) and Świerzno (1681) (German: Schwirsen).
- Floor plans with a three-sided closure are found in villages such as Starogard Łobeski (1579), Dzisna (1595) (German: Dischenhagen) (Fig. 5), Tatynia (late 17th century) (German: Hagen), and Martew (1630).
- Churches with a five-sided closure are of a later period and can be found in Przytoń (late 17th and early 18th centuries) and Siedlice (1743) (German: Zeitlitz).

Fig. 5. The timber-framed church in Dzisna (1595). Source: by author
Ryc. 5. Kościół ryglowy w Dzisnej (1595). Źródło: autor

Church floor plans characterized by a rectangular layout are represented by churches in:

- Ciećmierz (1604) (Fig. 6), in Objeździe (1606), Kazimierz (1617), Gorawino (1623) built by Joachim Heckert and Hans Neider, and later churches such as the one in Golce (1662) and Świerzno (1681) (German: Schwirsen).
- Churches with closed triangular floor plans are found in villages: Starogard Łobeski (1579), Dzisna (1595) (German: Dischenhagen) (Fig. 5), Tatynia (late 17th century) (German: Hagen), Martew (1630).

- Churches with closed pentagonal floor plans are of a later period in villages: Przytoń (late 17th and early 18th centuries) and Siedlice (1743) (German: Zeitlitz).

Fig. 6. The timber-framed church in Ciećmierz (1604). Source: by author

Ryc. 6. Kościół ryglowy w Ciećmierzu (1604). Źródło: autor

Given the modest form and weak articulation of walls divided by darkly colored pillars and beams into square panels, the tower is a significant element influencing the shape of the church. It can be separate, only expanded, integrated into the church's mass, or an extension of its walls. However, in the examined structures, towers were often added to the church's body much later. Therefore, churches from the 16th and 17th centuries were mostly without towers. An exceptional example of a church with a Greek cross plan was the timber-framed church in Kobylanka (1590) (Bronisch-Ohle 1939, p. 179). Unfortunately, it was dismantled after World War II.

These mentioned churches are characterized by their simple form and modest details. *This was a result of the requirements for Protestant congregations and the deliberate rejection of everything associated with the papacy, including new trends in sacred architecture* (Arlet 2004, p. 137). *An interesting form can be seen in the hall church in Tatynia, with a band of windows below the eaves and a construction based on internal walls and a central pillar* (Arlet 2004, p. 114). The church in Mielenko Drawskie presents original details, with decorative curved braces on its eastern gable (Arlet 2004, p. 115). A unique feature in Western Pomerania is the rich polychromy on the ceiling and galleries from the Swedish period, depicting scenes from the Old and New Testaments in the church in Dzisna.

6.3. Historical churches in Germany

The division of the Pomeranian duchy into the eastern part beyond the Oder River, under the rule of Duke Barnim XI, and the Duchy of Wologoszcz, ruled by his nephew Philip I, took place on October 21, 1532. In the initial period of the Reformation, the construction of new religious buildings was also halted in the Duchy of Wologoszcz, and many monastery buildings were transformed.

One such transformation occurred at the Cistercian Eldena monastery in, Greifswald, founded in 1199 and dissolved in 1533 (Adamiak 1989, p. 75). The monks faithful to Catholicism were allowed to remain in the monastery, and the monastery library was transferred to the princely residence in Wologoszcz, while the estate was taken over by the Eldena Ducal Office (Ploch 2020, p. 340). The post monastery buildings, like those of other monasteries in Pomerania, were largely destroyed

during the Thirty Years' War, and the monastic property was taken over by the University of Greifswald, a decision made by Duke Bogusław XIV.

Fig. 7. The timber-framed church in Dzisna. Source: by author

Ryc. 7. Kościół ryglowy w Dzisnej. Źródło: autor

Transformations also affected the Cistercian monastery in Słup and the monastery founded in 1231 in Neuenkamp (Nowopole). Duke Bogusław XIII ordered the conversion of this post Cistercian monastery into a residence with a Protestant chapel (Fig. 8). The renovation in 1580 was carried out by Krzysztof Haubitz. The southern transept of the church was rebuilt in the style of the castle chapel in Szczecin. This involved adding two-story galleries and covering it with a barrel vault with lunettes. The interior retained its Baroque furnishings. The meticulously planned town (1587), based on ideal city layouts, was intended to become a center for the wool trade. The castle (only the economic wing remains) was named Franzburg, in honor of the Duke of Brunswick-Lüneburg, Bogusław XIII's father-in-law.

An early example of a newly constructed Lutheran church was the hall church in Putzar (municipality of Vorpommern-Greifswald) from 1560, founded by Ulrich von Schwerin. The church was built of fieldstone in a rectangular shape (24x13m) and covered with a wooden ceiling adorned with plant-themed polychromy. Unfortunately, in 1636, the building was destroyed by fire but was reconstructed seventeen years later (Adamiak 1989, p. 80). Inside, a Renaissance altar pulpit has been preserved (Fig. 9). The pulpit with a canopy from the mid-17th century is richly decorated with bas-reliefs and oil paintings depicting the Stations of the Cross, framed in aedicule forms. Below, the coat of arms of the von Schwerin family, the founders, is placed.

Fig. 8. T Neuenkamp Castle Chapel. Source: wikimedia commons

Ryc. 8. Kaplica zamkowa w Neuenkamp. Źródło: wikimedia commons

Fig. 9. Interior of the church in Putzar. Source: wikimedia commons

Ryc. 9. Wnętrze kościoła w Putzar. Źródło: wikimedia commons

Among the newly constructed objects was the church in Deyelsdorf (1601-1606), in the Vorpommern-Rügen district, inspired by the chapel in Torgau. The building, constructed by Caspar von Behra, was rebuilt in 1872 in the Neo-Renaissance style. In this church, which had three naves with galleries, the faithful entered through the western tower, while the patron and his family used an external staircase from the east to access the galleries.

Among the churches adapted to the Evangelical rite, a group of Gothic buildings with eastern closures can be distinguished:

Rectangularly closed: St. Mary's Church in Anklam (1296-1320), the castle chapel in Neuenkamp.

Triangularly closed: St. Nicholas' Church in Greifswald (1370-1500).

Pentagonally closed: St. Nicholas' Church in Anklam (1280).

In transformed churches such as Neuendorf, Renaissance elements of interior decoration have been preserved. Among them, the architectural altar retable from the 17th century stands out, with characteristic iconography for Evangelical churches: in the center, there is a painting of the Crucifixion, above it the Resurrection, and a pelican sculpture as a symbol of Christ. In the lateral niches, the Four Evangelists are presented. The church also preserves a 17th-century octagonal pulpit and decorative collector's benches, divided by columns and adorned with the patrons' coats of arms.

Notable among the preserved Protestant altars from the Griffin dynasty period are:

- The altar (1609) from St. Nicholas' Church, formerly the church of the Dominican monastery (13th century) in Prenzlau (Przęclaw). This sculptural work has high artistic value. The slender, three-story altar retable is divided by cornices supported by Corinthian columns and framed with fine ornamental ironwork. In the center, there is a highly developed and dynamic scene of the Crucifixion.
- Winged altarpiece from the 17th century in the church in Altwarp, adorned with Renaissance ornamentation. The author was the German court painter of the Pomeranian dukes, Heinrich Kothe from Szczecin. In the center, there is a sculpted Passion scene with Christ, Mary, and St. John, while the wings feature painted scenes of the Annunciation and the Resurrection.

On the reverse side of the altarpiece wings, there are paintings depicting Moses and Aaron. The whole composition is framed with fine Renaissance ornamentation.

- A two-story altarpiece (1646) in the church in Levenhagen with scenes of the Last Supper in the center, above them the Miracle of Mana and inscriptions, and flanking these two scenes are sculptures including Moses and John the Baptist. The entire altar frame is made of black marble with architectural details characteristic of early Baroque architecture.

Among the furnishings from the 16th and the first half of the 17th century, notable items include:

- A Renaissance pulpit (1571) in the Gothic St. John's Church in Malchin, designed by Hans Boeckler. In its four aedicules, the wooden pulpit features representations of the Four Evangelists, and their names are inscribed in cartouches within scrollwork. Between the aedicules, there are figures of biblical rulers arranged in a herm style.
- A pulpit in St. Nicholas' Church in Stralsund (1611), based on a pillar and directly on the figure of Moses holding the tablets with the Ten Commandments. The entire pulpit is richly adorned with bas-reliefs placed within panels divided by Ionic columns, representing the Annunciation, the Adoration of the Shepherds, as well as the Crucifixion and the Deposition from the Cross. Below the balustrade of the stairs, there are figures of the Four Evangelists with inscriptions below. The pulpit's basket is decorated with ornamental and grotesque ironwork.
- A pulpit (1587) in St. Mary's Church in Greifswald (1260-1350), designed by a wood carver from Rostock. It is richly carved and inlaid. Among the depicted figures on the back, there are painted portraits of Martin Luther, Johannes Bugenhagen, and Philipp Melancthon. On the pulpit's basket, which is divided by column-supported figurative figures in a herm arrangement, there are inlaid representations of Christ, the Virgin Mary, and St. Peter. Putti and ornamental ironwork and grotesques inspired by Dutch models decorate the canopy. Appropriate inscriptions are placed below. The church also features noteworthy elements such as lofts above the altar in St. Nicholas' Church in Stralsund, adorned with the coats of arms of ten Pomeranian dukes, and municipal council stalls from 1574 designed by Hans Kramer, as well as stalls of equal quality from 1652, flanked by columns and bearing heraldic cartouches. These stalls reflect the growing role and ambitions of the patriciate of the Hanseatic city.
- Renaissance stalls from 1593 adorned with the coats of arms of municipal councilors, preserved in St. Mary's Church (1766) in Uckermünde.
- 16th-century items: a crucifix, a panel with the coats of arms of Pomeranian dukes, and an epitaph for Duke Philip I in St. Peter's Church in Wolgast (this Gothic basilica served as the burial place for dukes: Philip I, Ernest Louis, and Philip Julius of the Griffin e dynasty) (Rębas M., 2014, p. 149).

7. DISCUSSION

The primary difficulty encountered in the analysis of architectural forms arises from multiple reconstructions due to fires and wartime destruction, particularly severe during the Thirty Years' War. In the case of Szczecin, the city also endured a siege by Brandenburg forces in 1677. This siege resulted in the destruction of the entire furnishings of St. James's Church in Szczecin, the burning of the roof, and the collapse of the vaults of St. Mary's Church, which was entirely destroyed during a fire in 1789. Reconstructions were also driven by changes in function, as seen in the transformation of the post Cistercian monastery into a princely residence with a Protestant chapel in Neuenkamp. Changes in furnishings were not abrupt but occurred gradually.

Subsequent reconstructions of churches in the Neo-Gothic style took place during the period of Classicism. For instance, the Church of the Immaculate Conception in Świnoujście was rebuilt by the architect Karl Friedrich Schinkel in 1825-1826. The devastation continued during World War II. However, a relatively large number of elements of Renaissance furnishings in Protestant churches have survived. Notable among them are the altar retables with intriguing architectural forms, pulpits, galleries, and choir stalls. When the authorship of a work is unknown, their stylistic features and details aid in specifying the workshops or regions from which the creators originated.

In addition to princely foundations, significant contributions came from noble Pomeranian families. The article mentions three churches founded by the Wedel family, and also deserving mention is the mannerist altar (1595) in the Church of the Assumption of the Virgin Mary in Nowogard, founded by the Eberstein family, the furnishings from 1606-1627 in the Wysiedle church, funded by the von Borck family, and the rebuilt Church of St. Clare in Dobra Nowogardzka, along with the altar from 1596, pulpit, and baptismal font from 1614, funded by the Devitz family. While the architecture and decoration of the altar in Nowogard represent a high level of artistic achievement, the furnishings in the Wysiedle church consist of freely assembled decorations from pattern books popular at the time. On the other hand, the Church in Dobra Nowogardzka showcases a profusion of mannerist decorations. These small churches, often erected or more frequently adapted as Evangelical places of worship, share a simple plan. This plan stemmed not only from the needs of the Lutheran faith but primarily from local tradition.

8. CONCLUSIONS

The period of rule by dukes Barnim XI, Philip I, John Frederick, and Philip II is referred to as the Golden Age of Pomerania. During this time, there was a dynamic economic and cultural development in the duchy. Influences of Saxon architecture and art were already visible in Pomeranian art during the reign of Barnim XI. By the late 16th century, Dutch influences became more prominent, as evident in the examples of furnishings in chapels and churches (such as the Silver Altar in Darłowo). However, the altars from New Marches dating from the early 17th century took the form of a multiplied aedicule and are associated with workshops from Frankfurt an der Oder (Kochanowska 2006). In churches founded by the Wedel family, Silesian workshop influences are discernible.

Almost all of the masonry Protestant churches in the Duchy of Pomerania were medieval Catholic churches adapted to new needs. Relatively few new churches were built, possibly due to the existence of sufficient facilities for the faithful and the belief that church foundations did not guarantee salvation. Until the end of the Thirty Years' War, during which the last Duke of the Griffin dynasty died, most Protestant churches in the Duchy of Pomerania were masonry medieval Catholic churches adapted to the new rite. Occasionally, during the early stages of reformation, there were instances of the destruction of objects or furnishings. Dramatic events during the transition to Protestantism occurred only in Słupsk and Stralsund, with the Cistercian abbeys in Neuenkamp and Hiddensee being affected (Ploch 2020, p. 344). However, transformations of churches and monastic complexes also took place. Because Martin Luther opposed idolatry but not icons or sculptural representations themselves, Lutheran religious art had opportunities for development.

In newly constructed churches, a rectangular plan without a chancel was preferred. New wooden churches with a timber-framed structure were also built, especially in Pomeranian villages. They also feature a simple plan characterized by the closure of the nave and the positioning of the tower in relation to the main body. A characteristic element of both masonry and timber-framed Lutheran churches were galleries. In newly built or renovated objects, groin vaults, popular in the Renaissance, were only sporadically constructed (e.g., in Franzburg and in the Church of Our Lady of the Rosary in Szczecin). In the majority of churches constructed or, more frequently, renovated during the Renaissance period, there were no changes to the architectural structure. Instead, the furnishings, particularly altars, pulpits, and baptismal fonts, were adapted to the new faith. Therefore, well-preserved examples of altar retables, pulpits, or choir stalls best characterize the features and stylistic characteristics of their creators or workshops. It should be noted that only after the Thirty Years' War is the emergence of a coherent Protestant architecture discernible.

The interior furnishings were adjusted strictly in accordance with the tenets of the Protestant religion. In church interiors, a crucifix was placed above the altar, and near the altar, on a raised platform, the pulpit was positioned, closely related to the acoustics of the interior. The idea of the Last Supper necessitated the construction of galleries, which became a characteristic element of Protestant sacred objects. Examples of this are the galleries in the rebuilt Church of St. Nicholas in Wolin in 1628 (the first Protestant pastor here was Jan Bugenhagen) and the galleries in the

Church of the Immaculate Conception of the Virgin Mary in Kołobrzeg, rebuilt after a fire by Duke Ernest van Croy in 1640.

The themes of altars and pulpits were closely aligned with the doctrines preached by Martin Luther and emphasized the truths of the new faith. For this reason, scenes from the Old and New Testaments were presented. Most commonly, the central part of altars featured the Crucifixion and the Resurrection of Christ.

WPŁYW REFORMACJI NA FORMĘ I WYPOSAŻENIE NOWYCH KAPLIC ZAMKOWYCH, KOŚCIOŁÓW LUTERAŃSKICH I NA ADAPTACJE KATOLICKICH BUDOWLI SAKRALNYCH NA TERENIE KSIĘSTWA POMORSKIEGO

1. WSTĘP

Po II wojnie światowej na terenach dawnego księstwa pomorskiego istniało szereg kościołów protestanckich, które przekształcano w kościoły katolickie. Odwrotny proces miał miejsce po przejściu Pomorza na protestantyzm w 1534 r. Przystosowywano wówczas istniejące kościoły do rytu luteranckiego, wznoszono nowe kaplice zamkowe i nowe kościoły w konstrukcji ryglowej, a tylko sporadycznie nowe kościoły murowane.

2. CEL I METODY BADAŃ

Celem badań jest sprecyzowanie wpływu założeń luteranizmu na formę i wyposażenie wnętrz nowych i przekształcanych do nowego obrządku kaplic i kościołów na terenie Księstwa Pomorskiego. Istotne, dla podjętych badań były inwentarze zabytków Waltera Ohle, publikacje: Heinricha Schulza, Hellmutha Heydena, Norberta Buske i uczonych polskich: Jana Harasimowicza, Janiny Kochanowskiej, Rafała Makały, Kality Skwirzyńskiej, Marcina Wisłockiego, jak również: *Śladami Lubinusa, Przewodnik niezwykły* z tekstem Michała Rembasa.

Badania obejmują obszar dawnego Księstwa Pomorskiego, czyli obszar Pomorza Zachodniego (niem. *Hinterpommern*), sięgający Cedyńi i Szczecina po Kamień, Kołobrzeg i Słupsk na północy oraz po Myślibórz i ziemię bytowsko-lęborską na południu, a na zachodzie części Pomorza Przedniego (niem. *Vorpommern*) ze Stralsundem, Wołogoszczą i Rugią.

Po sprecyzowaniu celu i zakresu badań dokonano kwerendy archiwalnej i bibliotecznej. W procesie badawczym posłużono się metodami: historyczno-interpretacyjną, ikonologiczną jak również porównawczą. Dokonano selekcji i wyboru obiektów sakralnych z okresu od 1517 do 1637 r. na terenie objętym władzą książąt pomorskich z rodu Gryfitów. Następnie poddano analizie ich formę, funkcję oraz detal wyposażenia wnętrz w kontekście założonego tematu pracy.

3. TŁO HISTORYCZNE

W drugiej połowie XIV w. angielski teolog John Wiklif (~1329-1384) profesor uniwersytetu w Oksfordzie głosił konieczność radykalnych reform w Kościele Katolickim i kierował przekładem Biblii na język angielski (1382). Zbliżone poglądy głosił Jan Hus (1370-1415) czeski duchowny, profesor

Uniwersytetu Praskiego, który przetłumaczył dzieła Wiklifa i wystąpił z inicjatywą przekładu Biblii na język czeski. Głosił on kazania w Kaplicy Betlejemskiej (1391) w Pradze, której znaczenie wynikało z konieczności wygłaszania kazań w języku czeskim oraz z dominującej roli ambony w jej wnętrzu. Jednak główną przyczyną rozłamu w Kościele Katolickim było wystąpienie Marcina Lutra w Wittenberdze w 1517 r. Objęty ekskomuniką Marcin Luter schronił się na zamku w Wartburgu, gdzie przełożył, we współpracy z Janem Bugenhagenem i Filipem Melanchtonem, Nowy Testament (1522), a następnie Biblię (1534) na język niemiecki. Fakty te otworzyły możliwość samodzielnej interpretacji Pisma Świętego i przyspieszyły rozłam w Kościele.

Wśród pierwszych zwolenników Marcina Lutra byli książęta należący do Związku Szmalkaldzkiego, z książętami pomorskimi i elektorem saskim Janem Fryderykiem na czele. Związek obronny protestanckich książąt Rzeszy zawarty w Schmalkalden 27 lutego 1531r. skierowany był przeciwko cesarzowi Karolowi V. Przystąpiło do niego siedmiu książąt wraz z księciem pomorskim Barnimem XI. Wojna Lubeki z Danią wymogła konieczność opowiedzenia się po stronie luteranizmu.

W 1532 r. książę Barnim XI, zwany Pobożnym doprowadził do podziału księstwa na Pomorze Tylnie ze Szczecinem, którym władał i na Pomorze Przednie z Wołogoszczą (nm. *Wolgast*) jako siedzibą jego bratanka księcia Filipa I. Wykształceni w Wittenberdze książęta Barnim XI i Filip I już na sejmie w Trzebiatowie (1534) zdecydowali o konwersji Księstwa Pomorskiego na luteranizm (Makala 2013, s. 17). Dwa lata później ślub Filipa I z siostrą elektora saskiego Marią, udzielony przez Marcina Lutra w Torgau, sprawił że zauważono nowe trendy w sztuce, a związki księstwa z Rzeszą Niemiecką zacieśniły się. Przyjęcie protestantyzmu w Wittenberdze, Saksonii i Księstwie Pomorskim zrodziło opór i wojny religijne. Zakończył je Pokój w Augsburgu zawarty 25 września 1555 r. między cesarzem Karolem V, a protestanckimi książętami Rzeszy. Ustalono wówczas zasadę *czyj kraj, tego religia*. Wkrótce przekształcono klasztor cystersów w Kołbaczu na letnią rezydencję książęcą z kaplicą, przebudowaną z nawy i transeptu kościoła, gdy trzy nawy zamieniono na spichlerz. Po pożarze na zamku szczecińskim adaptowano na rezydencję książęcą klasztor kartuzów w Grabowie koło Szczecina.

Doniosłą rolę w propagowaniu reformacji i przygotowaniu ordynacji kościelnej pełnił zwolennik Lutra Johannes Bugenhagen (1485-1558), zwany *Reformatorem Północy* reformował on bowiem szereg kościołów w północnych Niemczech i Danii, a także że tworzył zręby Pomorskiego Kościoła Ewangelickiego. Swoją działalność rozpoczął on od prowadzenia cenionej szkoły w Białobokach (niem. *Belbuck*), następnym krokiem były studia i wykłady w Wittenberdze, gdzie zaprzyjaźnił się z Marcinem Lutrem i Filipem Melanchtonem (Leder, Buske 1985, s. 18-19). W 1518 r. Bugenhagen opracował historię Pomorza *Pomeranię*, a w 1534 r. sformułował nową liturgię i dokonał wizytacji szeregu miast na Pomorzu, w tym Szczecina, Wolina, Słupska, Darłowa, Wołogoszczy, Ückerkunde, Greifswaldu, Anklam i Pasewalku (Leder, Buske, 1985, s. 12). Biskupami Pomorskiego Kościoła Ewangelickiego stali się wówczas kolejni książęta pomorscy: Jan Fryderyk, Kazimierz oraz synowie Bogusława XIII: Franciszek, Ulryk, Bogusław XIV, a także ich siostrzeniec Ernest Bogusław van Croy. Ogromne straty ludnościowe i materialne przyniosła wojna trzydziestoletnia, czasie której zmarł ostatni władca z rodu Gryfitów Bogusław XIV (1580-1637). Na mocy traktatu wersalskiego Księstwo Pomorskie zostało podzielone na część szwedzką (Pomorze Przednie ze Szczecinem) i brandenburską (Pomorze Tylnie z biskupstwem kamieńskim).

4. ZMIANY WŁASNOŚCIOWE I ZMIANY SPOSOBU UŻYTKOWANIA OBIEKTÓW SAKRALNYCH PO 1534 R.

Sekularyzacja klasztorów doprowadziła do przekształcania obiektów klasztornych na cele świeckie i przejęcia ich wyposażenia, szat i naczyń liturgicznych. Przykładowo klasztor cysterek w Szczecinie zamieniono w 1538 r. na arsenał (Wiślocki 2005, s. 52). Klasztor cystersów w Słupie koło Anklam, przekształcono na urząd książęcy (Ploch 2020 s. 346), natomiast franciszkański klasztor św. Jana w Stralsundzie na szpital (Adamiak 1989, s. 58). Podobny los spotkał kościoły pielgrzymkowe, wobec zaprzestania kultu świętych i relikwii. Tworzoną sieć kościołów parafialnych dopełniały kościoły filialne i kaplice: (...) *Wszędzie tam, gdzie powstały luterskie Kościoły krajowe, reformacja objęta została cała istniejąca sieć parafialna* (Harasimowicz 2017, s. 64). Jednak szlachcie

przyznano prawo wykorzystania istniejących, a nawet zakładania ewangelickich klasztorów żeńskich (w Bergen, Marianowie, Kołobrzegu i Słupsku) jako miejsca opieki nad niezamężnymi kobietami. Odmienne założenia i dystansowanie się od Kościoła Katolickiego sprawiły, że zaczęto poszukiwać nowych form architektonicznych dla kaplic zamkowych i zborów luterzańskich. Pod wpływem piśmiennictwa duchownych protestanckich takiego jak: *Artykuły szmalkaldzkie* Marcina Lutra, *Ordynacja kościelna* Jana Bugenhagena, czy *Wyznanie Augsburskie* Filipa Melanctona nastąpiły zmiany w ikonografii.

Kościół w miastach były z reguły budowlami murowanymi, lecz na wsiach przeważały budowle w konstrukcji drewnianej. W początkowym okresie reformacji ich ilość w pełni zapewniała potrzeby mieszkańców, czasem nawet rozbierano opuszczone kościoły, jak to miało miejsce w Białobokach i w Świątkach koło Szczecinka. Pozostałe kościoły zaczęto przystosowywać do rytu luterńskiego. Wzrost ludności i prowadzone akcje osiedleńcze jedynie sporadycznie wymuszały budowę nowych kościołów np. w Franzburgu i Deyelsdorfie. Do grupy nowo wznoszonych świątyń należał również kościół św. Trójcy w Smoldzinie, ufundowany przez księżnę Annę von Croy, ostatnią przedstawicielkę Gryfitów.

Po wojnie trzydziestoletniej Pomorski Kościół Ewangelicki, zgodnie z postanowieniami pokoju westfalskiego (1648), popadł pod władzę administracji szwedzkiej i brandenburskiej. Próba zjednoczenia rytów luterńskiego i kalwińskiego przez króla Fryderyka Wilhelma III Hohenzollerna sprawiły, że w 1817 r. utworzono Pruski Kościół Unijny. Po II wojnie światowej na przyznanym Polsce terytoriach kościoły luterzańskie przystosowywano do obrządku katolickiego. Z tych względów do istniejących kościołów protestanckich dobudowywano zakrycie i sporadycznie prezbiteria. Na terenie Niemiec po wojnie zasięg Pomorskiego Kościoła Ewangelickiego ograniczył się do Pomorza Przedniego z siedzibą w Greifswaldzie.

5. WPŁYW ZAŁOŻEŃ WIARY LUTERAŃSKIEJ NA RENESANSOWE KAPLICE ZAMKOWE

Pierwszą sakralną budowlą protestancką była kaplica na zamku Hartenfels elektorów saskich w Torgau (Ryc.1.). Została ona wzniesiona przez Nikolausa Grohmana w latach 1543 – 1544 i poświęcona w 1544 r. przez Marcina Lutra. Tę prostokątną, trójkondygnacyjną salę z emporami uznano za wzorcową. Kaplica na zamku w Dreźnie (1551-1553) wzniesiona przez Hansa Kramera była inspirowana kaplicą zamkową w Torgau. Sala na planie prostokąta z jedną kondygnacją empor została przekryta sklepieniem krzyżowo-żebrowym. Zamkowe kaplice w Torgau i w Szczecinie były wzorem dla kaplicy w Szmalkalden (1590) w Turynii, wzniesionej przez Wilhelma Vernukkena oraz dla kaplicy zamkowej w Koszalinie.

5.1. Kaplica zamkowa w Szczecinie

W 1573 r. książę Jan Fryderyk, który kształcił się na uniwersytecie w Greifswaldzie, nakazał wybudować bazylikę św. Ottona na Zamku Książąt Pomorskich w Szczecinie i w skrzydle północnym zamku wznieść kaplicę, pierwszą budowlę protestancką na Pomorzu (Ryc. 2.). Na polecenie księcia Jana Fryderyka Wilhelm Zacharias, zwany Italusem nawiązał do protestanckich kaplic zamkowych w Torgau (1543-44) i w Dreźnie (Arlet 2017, s. 183). Budowniczymi kaplicy zamkowej w Szczecinie byli Dawid Redtel z Torgau i Tomasz Nether z Wittenbergii.

W jednonawowej szczecińskiej kaplicy Wilhelm Zacharias umieścił na kolejnych kondygnacjach na osi: ołtarz, ambonę i ograny, a po stronie przeciwnej galerię książęcą. Obiegające nawę dwu kondygnacyjne emporie mają zmniejszającą się ku górze wysokość, co sprawia, że całe wnętrze wydaje się wyższe (Arlet 2017, s. 175). Całość została przekryta modną w renesansie kolebą z lunetami. Istotnym elementem wystroju był obraz *Alegoria Zbawienia* (1572) Thomasa Nethera. Zachowała się renesansowa ambona (1575) z dekoracją malarską, niestety w czasie II wojny światowej zagiął ołtarz – dzieło Giovanniego Baptysty Perriniego z Florencji (Łoziński 1992, s. 51). W latach 2014-2015 przywrócono formę dawnej kaplicy i nawiązano do neorenesansowych polichromii z początków XX w.

5.2. Kaplica zamkowa w Koszalinie

Zamek książęcy w Koszalinie wraz z kaplicą Św. Trójcy, wzniesiony po 1266 r. został przekazany klasztorowi cysterek. Około 1300 r. wzniesiono tu kościół klasztorny na planie prostokąta. Po sekularyzacji zakonu został on opuszczony i przejęty przez księcia Jana Fryderyka w 1568 r. Zabudowania klasztorne przekształcono w książęcą rezydencję. W latach 1602-1609 niszczący kościół odbudował książę Franciszek I jako kaplicę zamkową (Wisłocki 2005, s. 61). Po pożarze w 1718 r. miała miejsce kolejna przebudowa. Największe zmiany nastąpiły w latach 20. XX w. Częściowo spaloną kaplicę odbudowano w stylu neogotyckim, a po II wojnie światowej zamieniono ją w cerkiew prawosławną pw. Zaśnięcia Najświętszej Bogurodzicy, pozostawiając dwie kondygnacje empor.

5.3. Kościół zamkowy w Słupsku

Kościół zamkowy pw. św. Jacka w Słupsku (XIII / XIV w.) jest siedmio-przęsłowym gotyckim kościołem salowym z długim prostokątnym prezbiterium. W 1602 r. wyposażono go w ołtarz główny o bogatej oprawie architektonicznej z ornamentem okuciovym. W centrum ołtarza znajduje się obraz przedstawiający księcia Jana Fryderyka z żoną Erdmundą w postawie klęczącej pod krzyżem. Postacie fundatorów o indywidualnych rysach są wyraźnie większe od ukrzyżowanego Chrystusa. Powyżej umieszczono obraz *Zmartwychwstanie*, namalowany przez Jakuba Funcke (Łoziński 1992, s. 459). Fundacji księżnej Erdmundy jest ambona wsparta na figurze Mojżesza, a kosz ambony oparty na rzucie pięcioboku posiada gierowane belkowanie na kolumnach korynckich. Na płycinach znajdują się postacie Ewangelistów. Całość jest dekorowana ornamentem okuciovym i polichromowana. Natomiast prospekt organowy (1657), ufundowany został przez księcia Ernesta von Croy, podobnie jak wysokiej klasy epitafium matki i nagrobek własny, w którym został w pochowany.

6. WPŁYW REFORMACJI NA PRZEBUDOWĘ KOŚCIOŁÓW I KSZTAŁTOWANIE FORMY NOWO WZNOSZONYCH ZBORÓW LUTERAŃSKICH

Reformacja zakończyła charakterystyczny dla średniowiecznej Europy uniwersalizm kulturowy. Jej rozwój i wzrost liczby wyznawców, przede wszystkim w miastach, stopniowo wymógł dostosowanie adaptowanych wewnątrz przejętych kościołów katolickich do zmienionego kultu. Ponieważ kościół luterański to miejsce, gdzie wierni zbierają się by wspólnie słuchać Słowa Bożego i modlić się, dlatego głównym elementem wnętrza stała się ambona. To jej podporządkowano układ siedzisk w nawach i emporach. Dla lepszego odbioru głoszonego słowa Bożego ambony, zwane także kazalniami, lokowano w nawie głównej na podwyższeniu. W średniowiecznych kościołach ambony sytuowane były w pobliżu prezbiterium, natomiast z czasem przy ścianie bocznej, w głębi nawy. Składały się one ze schodków z balustradą, z mównicy, zwanej koszem i umieszczonego nad nią baldachimu. Wystrój najczęściej nawiązywał do Ewangelii.

Odrzucenie kultu świętych i kultu relikwii skutkowało likwidacją kaplic bocznych, a w ich miejsce powstawały epitafia. Dążenie do ujednoczenia obrzędów i potrzeba sprecyzowania roli sztuki sprawiły, że: *Szeroki zakres zagadnień odnoszących się do kwestii sztuki kościelnej został podjęty w szczegółowych ustaleniach uchwalonych w Porządku Kościelnym z 1569 r.* (Wisłocki 2005, s. 40, 41). Ustanowione zostały tylko dwa sakramenty: Chrztu i Eucharystii, a szczególny nacisk kładziony był na głoszenie Słowa Bożego. Zwrócono w nim na szczególny teologiczny związek między amboną, ołtarzem i chrzcielnicą, tworzących tzw. „triadę liturgiczną” (Harasimowicz 2017, s. 69) Marcin Luter i kolejni duchowni protestanccy, w tym Joachim Saegerus z Greifswaldu, sprawili, że ołtarz postrzegano nie jako miejsce ofiary, lecz stół Wieczery Pańskiej, co miało wyraz w jego ikonografii (Wisłocki 1994, s. 68). Dogmat o obecności Ciała i Krwi Chrystusa w Komunii spowodował, że zaczęto udzielać komunii pod dwiema postaciami. Jednocześnie twierdzono, zgodnie z tezą Lutera, że budowla staje się Domem Bożym - miejscem świętym dzięki głoszonemu prawdziwemu Słowu Bożemu. Za manifest reformacji uznany został obraz Lucasa Cranacha Starszego Prawo i Ewangelia z 1529 r., konsultowany przez artystę z Marcinem Lutrem. Kontrastowo zestawione strony obrazu podkreślają dobitnie znaczenie wiary i Łaski Bożej w koncepcji zbawienia.

Zniesienie zakonów i instytucji kościelnych skutkowało sekularyzacją zakonów i dóbr kościelnych. Do sporów o podział majątku kościelnego doszło już na sejmie trzebiatowskim. Biskupstwo Kamieńskie zostało księstwem duchownym, majątek klasztorów męskich przejęli książęta pomorscy, majątek klasztorów żeńskich – szlachta, a majątek klasztorów żebraczych miasta (Boras 1994, s. 42). Zgodnie z ideą, wyrażoną przez Marcina Lutra kościoły mogły pełnić odmienne funkcje. Cytat za Janem Harasimowiczem: *Nie ma żadnego innego powodu budowania kościołów, niż ten, że chrześcijanie muszą się gdzieś gromadzić, modlić, słuchać kazań i przyjmować sakramenty. A kiedy ten powód znika, można rzeczony kościoły zburzyć, tak jak to czynimy ze wszystkimi innymi budowlami, gdy nie są już nikomu potrzebne* (Harasimowicz 2017, s. 64). Dodatkowo postawa negująca wpływ dobrych uczynków na przyszłe zbawienie doprowadziła do radykalnego zmniejszenia fundacji kościelnych i do przekształcania zwłaszcza kościołów pielgrzymkowych i klasztornych na szkoły, szpitale lub przytułki.

Zmianie ulegał wystrój wnętrz średniowiecznych kościołów: *Rozumienie kościoła luterńskiego jako Domu Bożego i miejsca świętego - idea podkreślana w Pomorskich kazaniach konsekuracyjnych – znalazło swój wyraz również w dekoracji architektonicznej budowli.* (Wisłocki 2005, s. 61). Wystrój uzupełniano scenami i postaciami biblijnymi lub alegorycznymi *Protestancka architektura kościelna XVI-XVIII wieku w Polsce i krajach sąsiednich* (Harasimowicz 2017, s. 71), a także stosownymi inskrypcjami.

6.1. Protestanckie kościoły murowane w miastach Pomorza Zachodniego

W wyniku reformacji zdecydowanie wzrosła zamożność władz świeckich. Z tego względu książęta protestanccy i przedstawiciele rad miast mogli na większą skalę podejmować działania fundacyjne. Z rozmachem prowadzono budowy lub rozbudowy rezydencji. W przypadku fundacji kościelnych, w ogromnej większości były to adaptacje istniejących kościołów średniowiecznych. Wśród obiektów o dużej skali, trójnawowych, halowych, o często wielobocznie zamkniętym prezbiterium były: bazylika św. Jakuba w Szczecinie, kolegiata NMP Królowej Świata w Stargardzie, konkatedra św. Jana Chrzciciela w Kamieniu Pomorskim, Kościół Mariacki w Chojnie, kościół Niepokalanego Poczęcia NMP w Szczecinie Dąbii, kościół Matki Bożej Wspomożenia Wiernych w Baniach. Natomiast kościoły mniejsze były najczęściej jednonawowe i w większości nie posiadały wyodrębnionego prezbiterium. Wśród przekształcanych kościołów murowanych możemy wyróżnić grupę obiektów zamkniętych od wschodu:

- prostokątnie - kościół Chrystusa Króla w Szczecinie (Skolwin) z 1286 r., kościół Matki Bożej Różańcowej w Szczecinie (Gumieńce), kościół św. Trójcy Szczecin (Krzekowo), kościół Niepokalanego Poczęcia NMP w Świnoujściu
- trójbocznie - kościół Mariacki w Szczecinie istniejący w latach 1263-1789, który był trójnawową halą
- pięciobocznie - kościół św. Maksymiliana Marii Kolbego w Szczecinie (Pomorzany) z 1445 r., jednonawowy o oryginalnej konstrukcji drewnianej więźby dachowej

Kościoły średniowieczne były dostosowywane do nowej liturgii, jednak zmianie nie ulegała zewnętrzna forma budowli. Do zakończenia wojny trzydziestoletniej najczęściej dodawano jedynie nowe empory i stalle oraz wyposażenie, zgodne z obowiązującą ikonografią. Sporadycznie występowały w kościołach pomorskich sklepienia kolebkowe z lunetami. Znane w renesansie sklepienia zwierciadlane występowały na terenie księstwa Pomorskiego dopiero w okresie baroku.

Duża część renesansowego i wczesnobarokowego wyposażenia została zniszczona w czasie wojny trzydziestoletniej, a także podczas oblężenia Szczecina przez wojska brandenburskie w 1677 r. Okres pierwszej połowy XIX w. zaowocował przeprowadzaną w sposób drastyczny regotyzacją i purystycznym oczyszczaniem kościołów z naleciałości barokowych, a czasem także gotyckich (Kochanowska 2006). Kolejne straty przyniosła II wojna światowa i jej następstwa, takie jak zniszczenia i grabieże.

Do grupy nowo wznoszonych świątyń w omawianym okresie, na terenie województwa zachodniopomorskiego należą kościół Matki Boskiej Fatimskiej w Stobnie i kościół św. Trójcy w Smołdzinie.

Kościół Matki Boskiej Fatimskiej w Stobnie wzniesiono w XVI w., na planie prostokąta z trójbocznym zamknięciem i wieżą od zachodu. Całość wybudowano z kamienia i cegły w stylu późnego gotyku. Jednak sklepienia salowego kościoła i jego wyposażenie nie zachowały się.

Kościół św. Trójcy w Smołdzinie został ufundowany przez ostatnią przedstawicielkę Gryfitów księżną Annę von Croy. Świątynię konsekrowano w 1632 r. Odmienną datę konsekracji kościoła – 1582 r. podaje Marcin Wisłocki (Wisłocki 2005, s. 61). Kościół wielokrotnie przebudowywano: w 1828 r. wzniesiono nową wieżę, następnie chór i emporę, a w 1874 dodano do korpusu transept. Z tego względu trudna jest ocena pierwotnej formy świątyni. Wewnątrz zachował się ołtarz porządkowy z centralnie umieszczonym obrazem *Ecce Homo*, a po jego bokach portrety księżnej Anny von Croy i jej syna ozdobione snycerką z ornamentem małżowinowo chrząstkowym.

Spośród sakralnych fundacji księcia Barnima XI Pobożnego na szczególną uwagę zasługują: pentaptyk w Marianowie (1546), ołtarz i ambona w Sowinie (~1550), tryptyk ze sceną Ukrzyżowania z 1568 r. (obecnie w Muzeum Tradycji Regionalnych w Szczecinie), ołtarz z kościoła z kościoła Narodzenia Najświętszej Marii Panny w Gryfinie z 1580 r. obecnie eksponowany w Muzeum Narodowym w Szczecinie (Łoziński 1992 s. 50). Najcenniejszym z obiektów sakralnych fundacji księcia Filipa II, znawcy i mecenasa sztuki, jest Srebrny ołtarz z Darłowa.

Wśród wielu zachowanych ołtarzy protestanckich, z okresu panowania Gryfitów zwracają uwagę:

- najstarszy ołtarz protestancki (1546) w Księstwie Pomorskim w gotyckim kościele pocysterskim w Marianowie, obecnie pw. Niepokalanego Poczęcia NMP. Ołtarz był tryptykiem jednak uległ przemalowaniu i przebudowie w 1730 gdy dodano skrzydła i w XIX w. W pradelli umieszczony został obraz *Złożenie do Grobu*, wykonany przez malarza książęcego Gabriela Glockendona. Na obrazie tym, wśród osób towarzyszących ukazana została córka Barnima XI Anna. W centralnej części ołtarza umieszczono *Ukrzyżowanie*, a na skrzydłach wewnętrznych *Pasję*.
- ołtarz w kościele św. Marii Magdaleny w Sowinie (Ryc. 3.) fundacji księcia Barnima XI to bogato rzeźbiony ołtarz z Zamku Odrzańskiego w Grabowie (niem. *Oderburg*) z 1551 r. Autorem snycerki renesansowego ołtarza i ambony był norymberski rzeźbiarz Hans Peisser, a według legendy mógł być nim sam książę. Ołtarz w architektonicznej oprawie porządkowej na schemacie łuku triumfalnego zawiera w części centralnej scenę *Ostatniej Wieczerzy* oraz wokół sceny pasyjnej. Natomiast w niszy po lewej stronie artysta umieścił *Ukrzyżowanie*, a po stronie prawej *Zmartwychwstanie*, w predelli *Złożenie do grobu*, flankowane przez portrety przywódców reformacji: Jana Fryderyka saskiego i Marcina Lutera, Wszystko w barwnych rollwerkowych kartuszach. W sumie ołtarz zdobi około 100 polichromowanych figur, umieszczonych na ciemnozielonym tle z obramieniem o finezyjnych złożonych ornamentach roślinnych.
- tryptyk z 1568 r., (obecnie w Muzeum Tradycji Regionalnych w Szczecinie). W centrum Scena Ukrzyżowania o stonowanej kolorystyce, wyraźnie nawiązuje do malarstwa Lucasa Cranacha starszego. W górnej partii widoczny jest Chrystus w otoczeniu dwóch łotrów, w dolnej zaś niespokojny tłum osób z omdlałą NMP. Na prawym skrzydle ołtarza umieszczono portrety fundatorów Barnima XI i jego żony Anny, na lewym postaci trzech związanych z księciem kaznodziei. Na rewersach znajdują się obrazy przedstawiające czterech ewangelistów.
- ołtarz z kościoła Narodzenia Najświętszej Marii Panny w Gryfinie (1580), autorstwa Davida Redtela (obecnie w Muzeum Narodowym w Szczecinie). Artysta, który pochodził z Torgau i był nadwornym malarzem książąt: Jana Fryderyka, Filipa Juliusza i Filipa II. W centrum tryptyku przedstawiona została scena Ukrzyżowania, po stronie lewej Chrystus w Jordanie, wyżej *Zmartwychwstanie*, po prawej stronie uznany przez luteranów sakrament – Chrystus dziecka, wyżej *Wniebowstąpienie*, poniżej postaci przywódców protestanckich. Z 1605 r. pochodzi wykonana z wapienia i polichromowana ambona. Na balustradzie ambony umieszczono sceny ze Starego Testamentu: *Wygnanie z Raju*, *Grzech pierworodny*, *Ofiarę Abrahama*, w koszu ambony zaś sceny z Nowego Testamentu: *Zwiastowanie*, *Narodzenie*, *Pokłon Trzech Króli* i *Chrzest Chrystusa w Jordanie*. Bogato ozdobiono również baldachim, zwieńczony postacią Archanioła.

- *Srebrny ołtarz z Darłowa 1606-1616*, zamówiony przez księcia Filipa II i wzorowany na miedziorytach Hendricka Goltziusa, przedstawiających Pasję. Autorami ołtarza byli Johannes Körver z Brunszwiku i siedmiu kolejnych artystów, prawdopodobnie z Augsburga (Wisłocki 2021, s. 58). W sumie wykonano w srebrze 27 plakiet. W centrum umieszczono *Pokłon Trzech Króli*, scenę która chętnie wybierana była przez fundatorów dla zaprezentowania pozycji własnej i otoczenia, natomiast wokół umieszczono dwanaście stacji Drogi Krzyżowej, gdyż rozważania Męki Pańskiej były istotnym elementem wiary luterańskiej. W pradelli znalazła się scena Chrztu w Jordanie, po jej bokach alabastrowe figury Apostołów: Zwieńczenie symbolizuje chwałę Bożą sławioną przez grającego na harfie króla Dawida i przez chóry anielskie: *Ten silny związek między Gryfitą a starotestamentowym królem stanowi integralny element strategii artystycznej fundatora* (Wisłocki, 2021, s. 65). Hebanowe obramienie i dekorację malarską skrzydeł wykonano dopiero z polecenia żony księcia Bogusława XIV, Elżbiety (Wisłocki 2021, s. 58). Połączono tu, wzorując się na retabulach niderlandzkich, rzeźbę z obrazami na ruchomych skrzydłach.

Wśród fundacji możnych rodów pomorskich zwracają uwagę kościoły fundowane przez ród Wedłów:

- ołtarz w kościele pw. Chrystusa Króla w Reczu fundacji rodu Wedłów wykonany został po odbudowie kościoła w latach 1607 – 1611.: (...) *przyuszczalnie w warsztatach śląskich przy udziale malarza Michaela Haenta z Choszczna* (Kochanowska 2011, s. 211). Wysoka, dwukondygnacyjna nastawa ołtarzowa porządkowa z mocno gierowanymi belkowaniami została zwieńczona trójkątnym szczytem. Ikonografia ołtarza z centralną sceną *Ukrzyżowania* przedstawia prawdy wiary ewangelickiej. W predelli umieszczono scenę *Ostatniej Wieczerzy*. Wszystko obramowano złożoną snycerką z ornamentem okuciovym i rollwerkowym. W kościele zachowała się renesansowa ambona z lat 1607-1611.
- manierystyczny ołtarz w Barnimie (1608) fundacji rodziny Wedłów, w formie architektonicznej nastawy ołtarzowej, ozdobiono polichromowaną barwnie płaskorzeźbą (Kochanowska 2011, s. 212). W centrum, nad sobą umieszczono sceny: *Ukrzyżowania* i *Zmartwychwstania Chrystusa*.
- manierystyczny ołtarz w Dominikowie (1610), w formie architektonicznej nastawy ołtarzowej, fundacji rodziny Wedłów posiada zbliżoną stylistykę do ołtarza w Barnimie. W tym obiekcie zachowały się autentyczne rzeźby, co było rzadkością wobec wielokrotnych przeróbek ołtarza (Kochanowska 2006). W centrum znajdują się nagie postacie Adama i Ewy symbolizujące *Grzech Pierworodny*, wyżej *Wygnanie z Raju*, na predelli *Ostatnia Wieczerza* (1610). Snycerka o podziałach architektonicznych z niszami na posagi i flankującymi obrazami kolumnami. Tematykę ołtarza uzupełniają malowidła na płycinach empory organowej ze scenami budowy Arki Noego i budowy wieży Babel. W kościołach w Barnimie i w Dominikowie, podobnie jak w kościele w Reczu, czytelne są wpływy sztuki śląskiej (Kochanowska 2006).
- Wśród wyposażenia kościołów z XVI i pierwszej połowy XVII w. na uwagę zasługują:
- ambona w kościele w Sownie (Ryc. 4.), fundowana przez księcia Barnima XI dla zamku w Grabowie i wykonana przez rzeźbiarza Hansa Peissera w II połowie XVI w (Kochanowska 2011, s. 185). Dekoracja kosza jest spójna z dekoracją wyżej opisanego ołtarza. W narożnikach kosza znajdują się postaci w ujęciu hermowym, w płycinach zaś autor przedstawił sceny z życia Chrystusa. Prowadzące na ambony schody otrzymały bogato zdobioną balustradę przedstawiającą historię Łazarza. Całość złożona i polichromowana w żywych barwach.
- ambona z wapienia z kościoła Narodzenia NMP w Gryfinie (1605). Wsparty na filarze kosz ambony zawiera polichromowane sceny ze Starego i Nowego Testamentu: *Zwiastowanie*, *Narodzenie*, *Pokłonu Trzech Króli* i *Chrzest Chrystusa*. Baldachim udekorowano personifikacjami cnót, a szczyt posągiem archanioła Gabriela. Na balustradzie schodów umieszczone zostały sceny: *Grzechu Pierworodnego*, *Wygnania z Raju* i *Ofiarę Abrahama*. Ambona ta należy do najcenniejszych obiektów renesansowych sztuki Pomorza Zachodniego (Łoziński 1992, il. 139).

6.2. Protestantckie kościoły drewniane we wsiach i miasteczkach Pomorza Zachodniego

Na terenie Pomorza Zachodniego zachowało się około 150 drewnianych kościołów o konstrukcji ryglowej. Kościoły lokowano w centrum wsi, na nawsiu, owalnicy, jeśli to możliwe na wzniesieniu, otaczano je niewysokim, kamiennym murem i obsadzano drzewami. Do najstarszych z nich należy gotycki kościół w Krupach (1407), odkryty i opisany przez profesora Jana Tajchmana. Natomiast wszystkie pozostałe (poza ryglowymi i zrębowymi kościołami katolickimi na terenie Krajny i ziemi waleckiej) wznoszono już jako zbory protestanckie. Na przełomie XVI i XVII w. wzniesiono kościoły w Starogardzie Łobeskim (1579), Dzisnej (1595), Ciećmierzu (1604), Objeździe (1606) i w Kazimierzu (1617), jako jednoprzestrzenne kościoły salowe, dobrze spełniające wymogi głoszenia kazań. Były one orientowane i nie posiadały wyodrębnionego prezbiterium, ani zakrystii (dobudowane zakrystie są rezultatem adaptacji do wymagań liturgii katolickiej, po II wojnie światowej). Główne wejście często lokalizowano od strony południowej, stosunkowo rzadko w szczytowej elewacji zachodniej (np. w kościele w Kazimierzu). W ścianie zachodniej wznoszono emporę muzyczną.

Rzuty kościołów na planie prostokąta reprezentują kościoły w:

- Ciećmierzu (1604) (Ryc. 6), w Objeździe (1606), Kazimierzu (1617), Gorawinie (1623) wzniesiony przez Joachima Heckerta i Hansa Neidera oraz późniejsze: kościół w Golcach (1662) Świerznie (1681) (niem. Schwirsen),
- Rzuty kościołów zamknięte trójbocznie występują we wsiach: Starogard Łobeski (1579) Dzisna (1595) (niem. Dischenhagen) (Ryc. 5.), Tatynia (II poł. XVII w.) (niem. Hagen), Martew (1630),
- Kościoły zamknięte pięciobocznie są późniejsze we wsiach Przytoń (przełom XVII i XVIII w.) i Siedlice (1743) (niem. Zeitlitz).

Rzuty kościołów na planie prostokąta reprezentują kościoły w:

- Ciećmierzu (1604) (Ryc. 6), w Objeździe (1606), Kazimierzu (1617), Gorawinie (1623) wzniesiony przez Joachima Heckerta i Hansa Neidera oraz późniejsze: kościół w Golcach (1662) Świerznie (1681) (niem. Schwirsen),
- Rzuty kościołów zamknięte trójbocznie występują we wsiach: Starogard Łobeski (1579) Dzisna (1595) (niem. Dischenhagen) (Ryc. 5.), Tatynia (II poł. XVII w.) (niem. Hagen), Martew (1630),
- Rzuty kościołów zamknięte pięciobocznie są późniejsze we wsiach: Przytoń (przełom XVII i XVIII w.) i Siedlice (1743) (niem. Zeitlitz).

Wobec skromnej formy i słabej artykulacji ścian dzielonych przez ciemno barwione słupy i rygle na kwadratowe pola, elementem istotnie oddziaływującym na bryłę kościoła jest wieża. Może być ona wydzielona, jedynie dylatowana, wtopiona w bryłę kościoła lub stanowiąca przedłużenie ścian. Jednak w badanych obiektach wieże często były dobudowywane do korpusu kościoła znacznie później. Tak więc kościoły z XVI i XVII w. były najczęściej bezwieżowe. Niezwykłym przykładem kościoła na planie krzyża greckiego był kościół ryglowy w Kobylance (1590) (Bronisch-Ohle 1939, s. 179). Niestety został on rozebrany po II wojnie światowej.

Wymienione kościoły charakteryzuje oszczędna forma i skromny detal: *Wynikało to z wymagań w stosunku do zborów protestanckich oraz programowego odrzucania wszystkiego, co wiązało się z papieżem, w tym także nowych trendów w architekturze sakralnej.* (Arlet 2004, s. 137). Interesującą formę otrzymał salowy kościół w Tatyni z pasem okien pod okapem i konstrukcji opartej na ścianach wewnętrznych i słupie w jego centralnej części (Arlet 2004, s. 114). Oryginalny detal prezentuje kościół w Mielenku Drawskim. W kościele tym wschodni szczyt otrzymał dekoracyjne krzywoliniowe zastrzały (Arlet 2004, s. 115) Ewenementem na Pomorzu Zachodnim są bogate polichromie na fasacie stropu i na emporach z okresu panowania szwedzkiego, przedstawiające sceny ze Starego i Nowego Testamentu w kościele w Dzisnej.

6.3. Zabytkowe kościoły w Niemczech

Podział księstwa pomorskiego na część wschodnią po rzekę Odrę, pod panowaniem księcia Barnima XI i na księstwo wołogoskie którego władcą został jego bratanek Filip I nastąpił 21 paździer-

nika 1532 r. W początkowym okresie reformacji także w księstwie wołogoskim została wstrzymana budowa nowych obiektów sakralnych, a wiele budynków klasztornych przekształcono.

Przekształceniu uległ, między innymi, klasztor cystersów Eldena w Greifswaldzie założony w 1199 r., a rozwiązany w 1533 r. (Adamiak 1989, s. 75). Zakonnikom wiernym katolicyzmowi pozwolono w klasztorze pozostać, bibliotekę klasztorną przeniesiono do rezydencji księżęcej w Wołogoszcy, a majątek przejął Urząd Książęcy Eldena (Ploch 2020, s. 340). Budowle poklasztorne, podobnie jak budynki innych klasztorów na Pomorzu, zostały w ogromnej mierze zniszczone w czasie wojny trzydziestoletniej, a majątek poklasztorny decyzją księcia Bogusława XIV przejął uniwersytet w Greifswaldzie.

Przekształceniu uległy klasztor cystersów w Słupie i założony w 1231 r. klasztor w Neuenkamp (pol. Nowopole). Książę Bogusław XIII nakazał przekształcić ten pocysterski klasztor na rezydencję z protestancką kaplicą (Ryc. 8). Autorem przebudowy (1580) był Krzysztof Haubitz. Południowy transept kościoła przebudowano na wzór kaplicy zamkowej w Szczecinie. Dodano więc dwu kondygnacyjne empory i przekryto sklepieniem kolebkowym z lunetami. We wnętrzu zachowało się barokowe wyposażenie. Z rozmachem planowane miasto (1587), oparte na planach miast idealnych, miało stać się ośrodkiem sukienniczym. Zamek (pozostało tylko skrzydło gospodarcze), na cześć księcia brunszwicko-luneburskiego, teścia Bogusława XIII, otrzymał nazwę Franzburg.

Wczesnym przykładem nowo wzniesionego kościoła luterńskiego był halowy kościół w Putzar (gmina Vorpommern-Greifswald) z 1560 r., fundacji Ulricha von Schwerin. Kościół wybudowano z kamienia polnego na planie prostokąta (24x13m), przykryto stropem drewnianym z polichromią o motywach roślinnych. Niestety już w 1636 r. budynek spłonął, a siedemnaście lat później został odbudowany (Adamiak 1989, s. 80). Wewnątrz zachował się renesansowy ołtarz ambonowy (Ryc. 9). Ambonę z baldachimem z połowy XVII w. bogato ozdobiono płaskorzeźbami i obrazami olejnymi przedstawiającymi Drogę Krzyżową, w obramieniach o formach aediculi. Poniżej umieszczono herb fundatorów z rodu von Schwerin.

Do nowo wzniesionych obiektów należał kościół w Deyelsdorfie (1601-1606), w powiecie Vorpommern-Rügen wzorowany na kaplicy w Torgau. Obiekt wzniesiony przez Caspara von Behra, został przebudowany w 1872 r. w stylu neorenesansowym. W tym kościele, który był trójnawową halą z emporami, wierni wchodzili do kościoła przez wejście w wieży zachodniej, a patron z rodziną zewnętrzną klatką schodową od wschodu na poziom empor.

Wśród kościołów adaptowanych do rytu ewangelickiego możemy wyodrębnić grupę obiektów gotyckich zamkniętych od wschodu:

- prostokątnie - kościół Mariacki w Anklam (1296-1320), kaplica zamkowa w Neuenkamp
- trójbocznie - kościół św. Mikołaja w Greifswaldzie (1370-1500)
- pięciobocznie - kościół św. Mikołaja w Anklam (1280)

W przekształcanych kościołach takich jak np. kościół w Neuendorf zachowały się renesansowe elementy wyposażenia. Wśród nich wyróżnia się architektoniczna nastawa ołtarzowa z XVII w. o charakterystycznej dla kościołów ewangelickich ikonografii: w centrum widnieje obraz przedstawiający Ukrzyżowanie, nad nim zaś Zmartwychwstanie i rzeźba pelikana jako symbol Chrystusa. W bocznych niszach przedstawiono czterech Ewangelistów. W kościele tym zachowała się XVII w. ambona, na planie ośmioboku i ozdobne ławy kolatorskie, podzielone kolumnami i zdobione w herbami fundatorów.

Wśród zachowanych ołtarzy protestanckich, z okresu panowania Gryfitów zwracają uwagę:

- ołtarz (1609) z kościoła św. Mikołaja, dawnego kościoła klasztoru dominikanów (XIII w.) w Prenzlau (Przęclaw.). To dzieło rzeźbiarskie o wysokiej wartości artystycznej. Smukła trój-kondygnacyjna nastawa ołtarzowa, została podzielona belkowaniem, opartym na kolumnach korynckich i obramowana finezyjnym ornamentem okuciowym. W centrum bardzo rozbudowana i dynamiczna scena Ukrzyżowania.
- ołtarz skrzydłowy z XVII w. z kościoła w Altwarp, ozdobiony renesansowym ornamentem. Autorem był niemiecki malarz nadworny książąt pomorskich Heinrich Kothe ze Szczecina.

W centrum rzeźbiona scena pasyjna z Chrystusem, Marią i św. Janem, w skrzydłach malowane sceny Zwiastowania i Zmartwychwstania, na rewersie skrzydeł ołtarza obrazy przedstawiające Mojżesza i Aarona. Całość obramiona drobnym renesansowym ornamentem.

- ołtarz dwukondygnacyjny (1646) w kościele w Levenhagen ze scenami Wieczery Pańskiej w centrum, powyżej Cudu Manny oraz inskrypcjami i flankującymi te dwie sceny rzeźbami między innymi Mojżesza i Jana Chrzciela. Całość nastawy porządkowa, użyty do architektonicznej obudowy czarny marmur i detale mają cechy architektury wczesnobarokowej.

Wśród wyposażenia z XVI i pierwszej połowy XVII w. na uwagę zasługują:

- ambona renesansowa (1571), w gotyckim kościele św. Jana w Malchin, autorstwa Hansa Boecklera. W czterech aediculach, drewnianej ambony, znajdują się przedstawienia czterech Ewangelistów, poniżej wypisano ich imiona w rollwerkowych kartuszach. Pomiędzy aediculami umieszczono postacie biblijnych władców w układzie hermowym.
- ambona w kościele św. Mikołaja w Stralsundzie (1611) oparta na filarze i bezpośrednio na figurze Mojżesza, trzymającego w rękach tablice z 10 przykazaniami. Całość bogato zdobiona płaskorzeźbami, umieszczonymi w polach, podzielonych kolumnami jońskimi przedstawiającymi: *Zwiastowanie*, *Pokłon pasterzy*, a także *Ukrzyżowanie* i *Zdjęcie z Krzyża*. Na balustradzie schodów umieszczono figury czterech ewangelistów z inskrypcjami poniżej. Kosz ambony zdobią ornamenty okuciowy i groteskowy.
- ambona (1587) w kościele Mariackim w Greifswaldzie (1260-1350), autorstwa snycerza z Rostoku. Jest bogato rzeźbiona i intarsjowana. Wśród prezentowanych postaci na zaplecku znajdują się malowane podobizny Marcina Lutra, Johannesa Bugenhagena i Filipa Melanchtona. Na koszu ambony w polach rozdzielnych rzeźbionymi figurami w układzie hermowym umieszczono intarsjowane postacie Chrystusa, Najświętszej Marii Panny i św. Piotra. Na baldachimie znajdują się putta i ornament okuciowy i groteskowy oparty o wzorce niderlandzkie. Poniżej umieszczono stosowne inskrypcje. W kościele zwracają uwagę: loża, nad ołtarzem kościoła św. Mikołaja w Stralsundzie, zdobiona 10 herbami książąt pomorskich oraz stalle rajców miejskich z 1574 r. autorstwa Hansa Kramera, a także równie wysokiej klasy stalle z 1652 r., flankowane kolumnami i kartuszami herbowymi. Stalle te świadczą o rosnącej roli i ambicjach patrycjatu hanzeatyckiego miasta.
- renesansowe stalle z 1593 r., zdobione herbami rajców miejskich. zachowane w kościele Mariackim (1766) w Uckermünde.
- XVI wieczne: krucyfiks, tablica z herbami książąt pomorskich i epitafium księcia Filipa I w kościele św. Piotra w Wolgast (ta gotycka bazylika była miejscem pochówku książąt: Filipa I, Ernesta Ludwika i Filipa Juliusza z dynastii Gryfitów) (Rębas M., 2014, s. 149)

7. Dyskusja

Podstawową trudność w przypadku analizy formy przysparzają wielokrotne przebudowy po pożarach, po zniszczeniach wojennych, szczególnie dotkliwych w czasie wojnie trzydziestoletniej, a w przypadku Szczecina także oblężenia przez wojska brandenburskie w 1677 r. Uległo wówczas zniszczeniu całe wyposażenie kościoła św. Jakuba w Szczecinie, spłonął dach i runęły sklepienia kościoła Mariackiego, który uległ całkowitemu zniszczeniu podczas pożaru w 1789 r. Przebudowy wynikały również ze zmian funkcji np. omówione przekształcenie pocysterskiego klasztoru na książęcą rezydencję z protestancką kaplicą w Neuenkamp. Zmiany w wyposażeniu nie były gwałtowne, ale też miały miejsce.

Kolejne przebudowy kościołów, tym razem w stylu neogotyckim nastąpiły w okresie klasycyzmu i tak np. kościół Niepokalanego Poczęcia NMP w Świnoujściu w latach 1825-1826 został przebudowany przez architekta Karola Schinkla. Zniszczeń dopełniła II wojna światowa. Zachowało się jednak stosunkowo dużo elementów renesansowego wyposażenia kościołów protestanckich. Zwracają uwagę nastawy ołtarzowe o interesującej formie architektonicznej, ambony, empory i stalle. Gdy nieznany jest autor dzieła ich cechy stylistyczne i detal ułatwiają sprecyzowanie warsztatów, czy regionów pochodzenia ich twórców.

Obok fundacji książęcych znaczące są fundacje możnych rodów pomorskich. W artykule wymienione zostały trzy kościoły fundacji rodu Wedłów, na przytoczenie zasługują także manierystyczny ołtarz (1595) w kościele pw. Wniebowzięcia NMP w Nowogardzie, fundacji rodu Ebersteinów, wyposażenie z lat 1606-1627 kościoła w Wysiedlu, fundacji rodziny von Borck oraz przebudowany kościół św. Klary w Dobrej Nowogardzkiej wraz ołtarzem z 1596 r., amboną i chrzcielnicą z 1614 r., fundacji rodu Devitz. Podczas gdy architektura i dekoracja, przy stonowanej kolorystyce, ołtarza w Nowogardzie reprezentuje wysoki poziom artystyczny, to wyposażenie kościoła w Wysiedlu to swobodnie zestawione dekoracje z popularnych wówczas wzorników. Natomiast kościół w Dobrej Nowogardzkiej prezentuje wręcz profuzję manierystycznych dekoracji. Niewielkie kościoły wznoszone, a częściej przebudowywane jako ewangelickie miały zbliżony prosty plan. Wynikał on nie tylko z potrzeb wiary luteranckiej, ale przede wszystkim z miejscowej tradycji.

8. KONKLUZJE

Okres panowania książąt: Barnima XI, Filipa I, Jana Fryderyka i Filip II jest określany Złotym Wiekiem Pomorza. Nastąpił wówczas dynamiczny gospodarczy i kulturalny rozwój księstwa. Już za panowania Barnima XI widoczne w sztuce Pomorza były wpływy architektury i sztuki Saksonii. Pod koniec XVI w. wzrosły wpływy niderlandzkie co jest czytelne w prezentowanych przykładach wyposażenia kaplic i kościołów (Srebrny ołtarz z Darłowa). Natomiast ołtarze nowomarchijskie z początków XVII w. miały formę zwielokrotnionej aediculi i wiązane są z warsztatami z Frankfurtu nad Odrą (Kochanowska 2006). Z kolei w kościołach fundacji rodu Wedłów czytelne są wpływy warsztatów śląskich.

Niemal wszystkie murowane kościoły protestanckie, na terenie Księstwa Pomorskiego, stanowiły katolickie kościoły średniowieczne adaptowane do nowych potrzeb. Stosunkowo niewiele budowano nowych kościołów, co mogło wynikać po pierwsze z wystarczającej na potrzeby wiernych obiektów, po wtóre z przekonania, że fundacje kościołów nie zapewniają zbawienia. Do końca wojny trzydziestoletniej, w czasie której zmarł ostatni książę z rodu Gryfitów gros kościołów protestanckich w Księstwie Pomorskim, stanowiły murowane średniowieczne kościoły katolickie dostosowane do nowego rytu. Sporadycznie we wczesnym okresie reformacji dochodziło do przykładów niszczenia obiektów lub wyposażania. Dramatyczne wydarzenia miały miejsce jedynie w Słupsku i Stralsundzie, poszkodowane wówczas były opactwa cysterskie w Neuenkamp i Hiddensee (Ploch 2020, s. 344). Natomiast miały miejsce procesy przekształceń kościołów i założeń klasztornych. Ponieważ Marcin Luter sprzeciwiał się kultowi obrazów, ale nie samym obrazem, czy przedstawieniom rzeźbiarskim, dlatego sakralna sztuka luterancka miała możliwości rozwoju.

W nowo wznoszonych kościołach preferowano plan prostokąta, bez prezbiterium. Wznoszono także, przede wszystkim w pomorskich wsiach, nowe kościoły drewniane o konstrukcji szkieletowej. One również mają prosty plan, który wyróżnia zamknięcie nawy i usytuowanie wieży, w stosunku do korpusu. Elementem charakterystycznym dla kościołów protestanckich murowanych i tych o konstrukcji ryglowej są empory. W nowobudowanych lub przekształcanych obiektach tylko sporadycznie wykonano, modne w renesansie, sklepienia kolebkowe (np. we Franzburgu i w kościele Matki Bożej Różańcowej w Szczecinie). W większości budowanych, a częściej przebudowywanych w okresie renesansu kościołach nie zmieniano architektonicznej struktury, natomiast do nowej wiary dostosowywano wyposażenie kościołów zwłaszcza ołtarze, ambony i chrzcielnice. Dlatego dobrze zachowane przykłady nastaw ołtarzowych, ambon, czy stali najlepiej precyzują cechy i stylistykę ich twórców bądź warsztatów. Należy zauważyć, że dopiero po wojnie trzydziestoletniej czytelne jest wyodrębnienie spójnej architektury protestanckiej.

Wyposażenie wnętrz dostosowywane było ściśle do założeń religii protestanckiej. W kościelnych wnętrzach nad ołtarzem sytuowano krzyż, a w pobliżu ołtarza, na podwyższeniu ustawiano ambonę, co ściśle wiązało się z akustyką wnętrza. Idea Wieczernika wymuszała budowę empor, które stały się elementem charakterystycznym dla protestanckich obiektów sakralnych. Takim przykładami są empory w odbudowanym w 1628 r. kościele św. Mikołaja w Wolinie (pierwszym protestanckim pastorem był tu Jan Bugenhagen), czy empory w kościele Niepokalanego Poczęcia NMP w Kołobrzegu, odbudowanym po pożarze przez księcia Ernesta van Croy w 1640 r.

Tematyka ołtarzy i ambon wpisywała się ściśle w treści głoszone przez Marcina Lutra i eksponowała prawdy nowej wiary. Z tego względu prezentowano sceny ze Starego i Nowego Testamentu. Najczęściej centralną część ołtarzy stanowiły Ukrzyżowanie i Zmartwychwstanie Chrystusa.

BIBLIOGRAPHY

- Adamiak J., Pillep R., *Zabytki architektury i sztuki NRD, Przewodnik*, Wydawnictwo Arkady, Warszawa 1989, ISBN 83-213-3410-5, s.1-383
- Arlet J., *Drewniane budownictwo szkieletowe na Pomorzu Zachodnim*, Wyd. Uczelniane Politechniki Szczecińskiej, Szczecin, 2004 r., ISBN 83-88764-58-6, s. 1-173.
- Arlet J., *Impact of House of Griffins' Dynastic Policy on West Pomeranian Architecture / Wpływ polityki dynastycznej Gryfitów na Architekturę Pomorza Zachodniego*, *Przestrzeń i Forma*, nr 29, Szczecin 2017, e – ISSN 2391-7725 / ISSN 1895-3247, s. 169-186.
- Buske Norbert, *Die pommersche Kirchenordnung von Johannes Bugenhagen 1535*, Wyd. Union Verlag, Berlin 1985
- Filipowiak Wł., Januszkiewicz B. *Mecenat artystyczny książąt Pomorza Zachodniego*, Wydawnictwo: Muzeum Narodowe w Szczecinie, Wydział Kultury Urzędu Wojewódzkiego w Szczecinie, Szczecin 1990.
- Harasimowicz Jan *Protestancka architektura kościelna XVI-XVIII wieku w Polsce i krajach sąsiednich*, *Rocznik Historii Sztuki*, tom XLII PAN, 2017.
- Kochanowska J., *Wybrane problemy konserwacji wyposażenia kościołów poewangelickich na terenie Pomorza Zachodniego i nowej Marchii w latach 80.-90. XX w.* Portal Architektura sakralna Pomorza Zachodniego, 2006
- Kochanowska J. *Perły Pomorza*, Wydawnictwo Oficyna IN PLUS, Szczecin 2011, ISBN 978 83 89402 81 3, s. 1—239
- Leder H. G., Buske N., *Reform und Ordnung aus dem Wort. Johannes Bugenhagen und die Reformation im Herzogtum Pommern*, Berlin 1985,
- Łoziński Jerzy, *Pomniki sztuki w Polsce, Pomorze*, Wyd. Arkady 1992, ISBN 83-213-3558-6, t II, cz. I, s. 1-507.
- Makała R. *Złoty wiek Pomorza w XVI i XVII w.*, Wydawnictwo: Muzeum Narodowe w Szczecinie, Szczecin 2013 r. ISBN 978-83-63365-12-7.
- Rębas M. *Śladami Lubinusa, przewodnik niezwykły*, Wydawnictwo Zamek Książąt Pomorskich w Szczecinie, Szczecin 2014, ISBN 978-83-60816-60-8
- Wisłocki M., *Sztuka protestancka na Pomorzu 1535-1684*, Biblioteka Naukowa Muzeum Narodowego w Szczecinie, Szczecin 2005 r., ISBN 83-86136-20-0, s. 1-492
- Wisłocki M. *Protestanckie adaptacje ołtarzy średniowiecznych na Pomorzu w XVI i XVII w.*, „Materiały Zachodniopomorskie”, XLII, 1996, s. 1-403
- Wisłocki M. *Wybrałem cię spośród ludu”. Uwagi o relacjach między władzą, religią i pobożnością w sztuce luteranckiej około roku 1600*, *Kwartalnik Quart* nr 3, Wrocław 2021 PL ISSN 1896-4133, s. 56-73, https://quart.uni.wroc.pl/pdf/61/Quart61_05_Wislocki.pdf

ABOUT THE AUTHOR

Graduate of the Faculty of Civil Engineering and Architecture at the Szczecin University of Technology. In 1979–1982, assistant designer at BPBBO Miastoprojekt-Szczecin. In 1982-92, specialist-designer at the Design and Research Laboratory of the Szczecin University of Technology. PhD in 2004 at the Faculty of Architecture of the Cracow University of Technology. Habilitation in March 2019 at the Faculty of Architecture of the Wrocław University of Technology. Professor at Department of History and Theory of Architecture of ZUT in Szczecin.

O AUTORZE

Absolwentka Wydziału Budownictwa i Architektury Politechniki Szczecińskiej. W latach 1979-1982 asystent projektanta w BPBBO Miastoprojekt-Szczecin. W latach 1982-92 specjalista-projektant w Pracowni Projektowo-Badawczej Politechniki Szczecińskiej. Doktorat w 2004 na Wydziale Architektury Politechniki Krakowskiej. Habilitacja marzec 2019 na Wydziale Architektury Politechniki Wrocławskiej. Profesor w Katedrze Historii i Teorii Architektury WA ZUT w Szczecinie.

Contact | Kontakt: jarlet@zut.edu.pl